…y, a Max Weber Alapítvány,
…g Minisztériuma,
…lapprogram



…yázatok Irodája által lebonyolított
… program támogatta.

…ösei, 2003

…NYVKIADÓ

…th István
…ndor Tibor
…rváth Ágota
…i Tibor

…omdában
… Müller Judith

… 02 X

SZABÓ MIKLÓS

AZ ÚJKONZERVATIVIZM…
ÉS A JOBBOLDALI RADIKALIZMUS TÖRT…
(1867–1918)

ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ
Budapest, 2003

szének (Németország, Ausztria, részben Oroszország), illetőleg a nemesi eredetű és nemesi hagyományokat őrző értelmiségi, katonatiszti, hivatalnoki és egyházi rétegeknek (Németország, Franciaország) a törekvéseit fejezte ki. Csatlakoztak hozzájuk a kapitalista versenyben hátrányos helyzetbe került, sok tekintetben még tradicionális keretekben gazdálkodó és tradicionalista társadalmi kötöttségeket őrző kisiparos, kiskereskedő és paraszti rétegek, valamint olyan művész- és tudós értelmiségi csoportok, amelyek fölismerték, hogy az újkonzervativizmus programja és saját latens kultúrkritikai indítékaik azonos irányba tartanak. E csoportok esetében alkalmazható összegezve a már említett „alkalmazkodási válság" kifejezés. Ezek a társadalmi csoportok arra a válsághelyzetre reagáltak szélsőségesen és politikai formában, amelyet a még tradicionalista kötöttségekkel megterhelt közép- és kelet-európai társadalmak esetében az anorganikusan végbemenő kapitalista fejlődés ellentmondásossága, a fejlett nyugat-európai tőkés országokban pedig a fejlődés túl gyors volta eredményezett. Ennek alapján az újkonzervativizmust átmeneti válságjelenségnek tekinthetnők, amely a tőkés viszonyok társadalmi konszolidációjával fokozatosan talaját veszti. Ez azonban nem következett be a tőkés gazdaság általános konszolidációjával, az alkalmazkodási problémák ugyanis nem szűntek meg. Ellenkezőleg: az elidegenedett tőkés fejlődésdinamika és hipermobilizáció talaján állandósult az alkalmazkodási válság. A tőkés társadalom minden új fejlődési fázisa új alkalmazkodási krízist szült. Az alkalmazkodási válság talaján mindig aktuálisak maradtak a jövő felé nyitott, a fejlődés dinamikáját fokozni kívánó progresszív megoldásokkal szemben az alkalmazkodást megkönnyítő stabilitást a szükségletkielégítés visszaszorításával, a fejlődési dinamika és a társadalmi mobilitás korlátozásával tervező konzervatív megoldások is. A tőkés társadalomnak a századfordulón bekövetkezett új fejlődési fázisa, az imperializmus nem csupán az alkalmazkodási válságot termelte újra, hanem a főképp még tradicionális kötöttségű rétegek mellé *par excellence* tőkés rétegek újabb sorát kapcsolta be az újkonzervatív mozgalom áramlatába.

AZ 1890-ES ÉVEK TÁRSADALMI ÉS ESZMETÖRTÉNETI VÁLTOZÁSAI

A kilencvenes években a kapitalizmus viharos lendületű újabb konjunktúrája s ennek során az átmenet a klasszikus kapitalizmusból az imperializmusba, ismét kiélezte azokat az ellentmondásokat, amelyek az újkonzervativizmus alapját képezték. Az imperializmus lényeges változásokat hozott mind a nagyburzsoázia politikai orientációjában, mind pedig a korszak szellemi és ideológiai életében. A vállalkozások versengése államok versengésébe ment át, ez pedig maga után vonta a fegyverkezési versenyt. Az új politikai atmoszféra legtisztábban a kolonizációs és fegyverkezési versenyt kísérő újfajta agresszív imperialista nacionalizmusban jut kifejezésre. Ebben az atmoszférában csap föl az újkonzervativizmus második hulláma, amely most már nem a harácsoló burzsoázia irritáló hatására reagál, hanem ennek a nagyburzsoá elemnek és a vele összefonódott rétegeknek az ideológiai átorientálódását fejezi ki.

Az agresszív vállalkozói dinamikáját az állami politika szintjére emelő monopolburzsoázia más értékek felé tapogatózik, mint a liberális korszak átörökölt normáiban lecsapódott értékek.[1] A liberális tolerancia, az állami beavatkozástól minden áron való tartózkodás,

1 Az ideológiai légkör mélyreható, antiliberális irányú változását az imperializmus hajnalán így értékeli egy osztrák marxista szerző: „Európa 1890 körül mély szerkezeti átalakuláson ment át. A kapitalizmus imperialista korszakába lépett. Ezzel kéz a kézben zajlott egy ideológiai bomlási folyamat, amely minden antiliberális nézet megjelenésének kedvezett." [Németből ford. Mesés Péter.] (Albert Fuchs: *Geistige Strömungen in Österreich 1867–1918* [Szellemi irányzatok Ausztriában, 1867–1918], Wien, 1949, 69. oldal.)

a szcientista evolucionizmus passzív attitűdje többé nem elégíti ki a burzsoázia vezető osztagait; e rétegek már olyan ideológiát igényelnek, amely az agresszív dinamizmust, az erő, a hatalom respektusát állítja vezérelvként középpontba,[2] amely számára a verseny eszméje a piacokért folyó államközi küzdelmek korában a harc eszméjévé keményedik.[3]

Az új eszmei orientáció ideológiai keretéül a burzsoá csoportok fölfedezhették a maguk számára az újkonzervatív liberalizmuskritika már kialakult gondolatrendszerét. A fölfedezést az is megkönnyítette, hogy több országban ekkor, a századfordulón fejeződött be a vezető monopolburzsoá rétegek összeolvadása a feudális arisztokrácia túlélő maradványaival, s ezzel is megszilárdult e rétegek számára uralkodó osztály voltuk konszolidáltságának tudata.[4] A nagyburzsoázia, amely ez idő tájt kezdett harcot a munkásmozgalommal, s több országban élesen szemben állt a burzsoázia egyéb rétegeivel is, a századfordulóra szívta föl magába a nemesi-feudális hagyományt, magát annak letéteményeseül ajánlotta, s ily módon is eltávolodott a liberális tradíciótól. A monopolburzsoá csúcsrétegnek ez a társadalmi „refeudalizálódása"[5] politikailag is kivetült Németországban a Freikonservative Partei megalakulásában. Ez a pártalakulat a Rajna-vidéki nagytőkének kifejezetten azokat az elemeit tömörítette, amelyek részben társadalmi sznobizmusból[6] keresték a politikai érintkezést a nemesi eredetű arisztokráciával,[7] részben pedig ezzel óhajtottak keretet teremteni a nemesi-kispolgári provenienciájú újkonzervatív eszmekör politikai fölhasználásához a nagyburzsoázia részéről. Franciaországban a „kétszáz család", amely 1871 után ingadozott, hogy a jakobinus hagyománnyal szemben a bonapartista, illetőleg az orléans-i „pol-

---

2 Croce így jellemzi az imperialista korforduló ideológiai viszonyait s a felemelkedő monopolburzsoázia pszichikai állapotát: „A »bismarckizmus« és az »indusztrializmus« a maguk egyenetlenségében és belső ellentmondásaikban nem tudtak új és magasztos vallást létrehozni, homályos szellemi állapotot hagytak maguk után, ingadozást az élvhajhászás, a kalandvágy és a hódítói törekvések között, a hatalom nagymértékű túlbecsülését." [Németből ford. Mesés Péter.] (Benedetto Croce: *Geschichte Italiens 1871–1915* [Olaszország története], Berlin, 1929, 241–242. oldal.)

3 Egy késői német újkonzervatív szerző jellemzése a századforduló körüli ideológiai átalakulásról: „A szellemek harcának el kellett dőlnie. És el is dőlt. Nietzsche legyőzte Marxot. A hatalmi őrület mindent elborított. Az ember immár nem azért született, hogy olcsón vásároljon és drágán adjon el, hanem azért, hogy meghaljon a vezérért. A pénz kultuszát a halál komor kultusza váltotta föl." [Németből ford. Mesés Péter.] (Georg Reinhold Quaatz: *Verlorene Gemeinschaft* [Elvesztett közösség], Berlin, 1950, 149–150. oldal.)

4 A német liberális szociológia egyik vezéralakja az imperialista időszak burzsoáziájának átalakulásával kapcsolatban „a politikai-gazdasági-kulturális feudalizálódás" felé haladó tendenciáról beszél, összefüggésbe hozva a monopolizálódás társadalmi-politikai folyamatát a feudális rétegek asszimilációjával. (Karl Mannheim: *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* [Ember és társadalom az átalakulás korában], Leiden, 1935, 21. oldal.) – Hasonló álláspontot képvisel a weimari időszak egy másik jelentős szociológusa. (Carl Brinkmann: Die Aristokratie im kapitalistischen Zeitalter [Az arisztokrácia a kapitalizmus korában]. In *Grundriss der Sozialökonomik*, IX. Abt., 1. T. Tübingen, 1926.)

5 Egy weimari köztársaságbeli baloldali szerző így ír Julius Langbehnnek arról a kísérletéről, hogy a polgári rétegeket újkonzervatív programmal egy „Adelspartei"-ba [Nemesi Párt] tömörítse: „Ez a nemzeti rousseau-izmus politikailag a liberális demokráciával jóllakott polgárok feudalizálását jelenti." [Németből ford. Mesés Péter.] (Hermann Heller: *Die politischen Ideenkreise der Gegenwart* [A jelenkor politikai eszmekörei], Breslau, 1926, 112. oldal.)

6 „... sokszorosan is a legfőbb kapitalisták azok, akik az előkelőség csúcsait azáltal másszák meg, hogy »szabadkonzervatívokká« lesznek. A szabadkonzervatívoknál egyesül a gyár a tehénistállóval." [Németből ford. Mesés Péter.] (Friedrich Naumann: *Demokratie und Kaisertum* [Demokrácia és császárság], 4. kiadás, Berlin–Schöneberg, 1905, 107. oldal.)

7 „A Szabadkonzervatív vagy Német Birodalmi Párt ...összetétele szerint »Mágnáspárt« volt, amelynek vezetésén a latifundiumok tulajdonosai a nehézipar legjelentősebb képviselőivel osztoztak." [Németből ford. Mesés Péter.] (Arthur Dix: *Die deutschen Reichstagswahlen 1871–1930 und die Wandlungen der Volksgliederung* [A német Reichstag-választások 1871–1930 és a nép tagozódásának változásai], Tübingen, 1930, 14. oldal.)

gárkirályi" hagyományt válassza-e, avagy a klerikális-monarchista hagyományt, a századfordulóra az imperialista-militarista politika jegyében végleg az utóbbi mellett döntött.

Az imperialista nagyburzsoá erőknek az újkonzervativizmus populáris tendenciája is kapóra jött, hiszen az imperialista korszak fegyverkezési politikáját megalapozó költségvetés-emelések körüli politikai harcokban magának a nagyburzsoáziának is elemi szükségévé vált saját populáris ideológia kialakítása. Az újkonzervativizmus ideológiai keretei ebben az esetben is készen kínálkoztak a fölhasználásra.

Nem hiányzott az érdeklődés az imperialista burzsoázia újfajta törekvései iránt az újkonzervatív táborok már kialakult politikai erőinél sem. Az érdeklődést s a kapcsolat-keresést nem pusztán az motiválta, hogy remény kelt a nagyburzsoázia jelentős anyagi és társadalmi erőinek bekapcsolására a mozgalom pártfogói körébe. Már a monopóliumok kialakulásának kezdete is számottevő változásokat idézett elő a gazdasági szabad verseny menetében. A korábban elsősorban nagyüzemek közötti, azonos gazdasági ágazatokon belüli verseny a monopolizálódás viszonyai között a gazdasági ágazatok közötti versennyé kezd átalakulni. Ezen a talajon új alapot és új funkciót nyernek az újkonzervatív érdekképviseletek: amellett, hogy politikai keretül szolgáltak populáris újkonzervatív tömegmozgalom kiépítéséhez, vagyis elsősorban szociálpolitikai funkciót töltöttek be, az új viszonyok között a gazdasági ágazatok (nagyipar, kisipar, mezőgazdaság, nagy- és kiskereskedelem, pénztőke stb.) között folyó konkurenciaharc szervezeti formáivá is válnak.[8] Ez az új szerep a századfordulón jelentős lendületet ad újkonzervatív érdek-képviseleti törekvések kibontakozásának, főleg Németországban.

Új vonások megjelenése az újkonzervatív ideológiában a századforduló átalakulásai során

Az előzőekben utaltunk a szociabilitás kialakulására és az újkonzervatív gondolatkörben játszott szerepére. Említettük azt is, hogy a szociabilitás tényének fölismerése vezetett el az empirikus és leíró szociológia konzervatív ihletésű áramlatainak kialakulásához. Az újkonzervativizmus hetvenes-nyolcvanas évekbeli kialakulásának és általános vonásainak ismertetésekor a francia szociológia egyes irányzatai és az újkonzervativizmus közötti összefüggésre mutattunk rá. Most a szociabilitás eszméjének konvencionalizmussá alakulását tárgyalva megemlítjük az empirikus társadalomleírás konzervatív német előfutárait is: Lorenz von Steint, a francia utópikus és kispolgári szocialista törekvések történetíróját, August v. Haxthausent, az orosz paraszti földközösség, a *mir* első ismertetőjét, legfőképp pedig Wilhelm H. Riehlt, akinek nézeteire bővebben is kitérünk. A kutatás fő tárgya, miként a francia szociológiában, itt is az egyént a társadalomba illesztő finom társas kötelékek szövedéke volt. A francia katolikus újkonzervatív társadalomelmélet ezt a kötelékhálózatot legáltalánosabban a szolidaritás kategóriájában írta le,[9] Riehl[10] pedig a *„gesellschaftliche*

8 Egy harmincas évekbeli német gazdaságteoretikus az olasz fasizmus korporatív rendszerének alapját képező gazdaságfejlődési tendenciákat kutatva konstatálja azt a századfordulói folyamatot, melynek során a monopolizálódás talaján az eladdig szabad gazdasági konkurenciaharc során kialakult piaci egyensúlyhelyzetek politikai szervezetek harcának és kompromisszumainak közvetítésével jönnek létre. (Erwin von Beckerath: Die Idee der korporativen Wirtschaft [A korporatív gazdaság eszméje]. In *Die faschistische Wirtschaft* [A fasiszta gazdaság], Gerhard Dobbert szerk., Berlin, 1934, 2. oldal.)

9 Lásd erről Charles Gide: *Quatre écoles d'économie sociale*, 1890.

10 Wilhelm Heinrich Riehl (1823–1897) néprajztudós, 1885-től haláláig a Bayrisches Nationalmuseum igazgatója.

Gesamtverbindlichkeit" [társadalmi összkötelezettség] összegző fogalmában. A szociabilitás konkrét társadalmi hordozó alapegységeit a francia irányzat a kisebb társas közösségekben: a családban, a munkahelyi kollektívákban fedezte föl; Riehl munkája[11] az 1848–49-es forradalmak németországi tapasztalatait konzervatív politikai álláspontról összegezve, a társadalmi munkamegosztás politikailag közvetlenül releváns nagy alapegységében: a társadalmi osztályban. A konzervatív társadalomábrázolás a néptömegeket állampolgárokká, illetőleg bérmunkásokká nivelláló polgári társadalommal a foglalkozási és egyéb életközösségekre tagolt rétegzett társadalom eszméjét állítja szembe. Az elmélettel párhuzamosan kifejlődő konzekvencia az érdekképviselet konzervatív koncepciója, amely az állampolgár általános politikai jogai helyett a konkrét társadalmi csoportok speciális követeléseit és jogait állítja előtérbe. Kispolgári-kézműves, paraszti, sőt munkásrétegek partikuláris érdekei hagyományos és „történeti" jogokká stilizálódnak, s mellettük elfogadhatóbbá válik a polgári társadalom politikai hadszínterén a klasszikus történeti jogok, a nemesi eredetű rétegek osztályköveteléseinek hangoztatása.[12] A rétegzett társadalom foglalkozási és egyéb vonatkozású életközösség-csoportjai azonban, mint utaltunk rá, nem csupán anyagi érdekek, hanem hagyományok, szokáskultúra hordozói is. Ez utóbbi a konzervatív gondolkodók számára nem csekélyebb jelentőségű az előbbinél. Riehl fölfogásában a két dolog: anyagi érdekek és szokáskultúra szerves egységet képez. Együttes leírásuk adja a néprajztudós számára a társadalmat alkotó fő osztályok „természettörténetét", ahogy könyve címében említi. Az 1873-as válság után ez a viszonylagos összhang végleg megszűnik. A hagyományok és szokások társadalmi biztonságérzést (vagy legalábbis annak illúzióját) nyújtó kötőereje éppen az ekkor támadt alkalmazkodási válság által nyer jelentőséget. Az ezernyolcszázötvenes években, Riehl könyve keletkezésének idején a német kisvárosok patrícius életviszonyok között tevékenykedő polgárai, a falvak parasztsága, a kis műhelyek ipari munkásai olyan extenzitású közösségekben éltek és munkálkodtak, melyeket többé-kevésbé behálóztak a szokások minuciózus kötelékei. Az élet kereteit átfogó nagyobb szerveződési formák – a piacszerű keretekben kiépült gazdaság egésze, az állam stb. – léteztek s ismertek voltak ugyan, de nemigen hatottak közvetlenül az élet szokások szabályozta menetére. A hetvenes-nyolcvanas évekre azonban az egyszerű ember mindennapi életében is közvetlenül jelenvalóvá váltak a társadalom azon szerveződési formái, amelyeknek a tevékenysége nem a hagyományok és szokások rendjében folyt. A munkahelyek az ipari munkás, a hivatalnok, a számos foglalkozásbeli értelmiségi és alkalmazott számára százakat foglalkoztató cégek lettek, a kisvárosok százezres iparvárosokká nőttek, a politikai élet pártokká szerveződött – olyan alakulatokká tehát, amelyek élete nem szokásszerű, hanem racionalizált, hivatalszerű keretekben zajlott. A szokásszerű keretek nem bomlottak föl s nem szűntek meg, sőt talán jelentőségükből sem veszítettek, hatókörük azonban összezsugorodott. A mindennapi élet kisebb keretei megmaradtak: a családi élet, a kis települések élete, a szűkebb munkahelyi közösségek továbbra is szokásszerű keretekben működtek, de fölöttük ott voltak integráló erőként a nagy organizációk. A társadalom alapvető osztályait, a nemesi földbirtokosságot, a burzsoáziát, a parasztságot és a munkásságot már nem lehetett volna egységes szokás- és hagyo-

11 Wilhelm H. Riehl: *Die bürgerliche Gesellschaft* [A polgári társadalom]. – Az 1850–1853 között született írásokat egybefoglaló könyv (melynek jelen írás az 1885-ben Stuttgartban megjelent 8. kiadását használta) maga egyik kötetét képezi egy nagyobb munkának, amely az alábbi, a mi szempontunkból figyelmet érdemlő címet viseli: *Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozialpolitik* [A nép természettörténete mint a német szociálpolitika alapja], 4 kötet, 1881–1882.

12 Riehl a szociabilitás, a szokáskultúra által összetartott csoportközösség társadalmi tényére épült politikai érdekképviselet eszméjét visszavetíti a középkorba is.

mánykultúrák hordozójaként leírni, ahogy ezt Riehl még megtehette. Ezt az új helyzetet ragadja meg és fejezi ki elméletileg 1887-ben Tönnies *Gemeinschaft*-koncepciója. A két figuráció „archetipikus" elemi formái már Riehl fejtegetésében is fölvillantak: a *Gemeinschaft* ősképe a család, a *Gesellschaft*é a kaszárnya (vagy mint Riehl könyvének számos más helyén: a hivatal). A konzervatív elmélet, amennyiben továbbra is konvenciók által szervezett társadalmi csoportokra akarja fölépíteni politikai stratégiáját, arra kényszerül, hogy megkísérelje föllelni azokat a politikailag releváns nagyobb társadalmi közösségeket, amelyek valamennyire még megtartották szokáskultúrájuk átfogó voltát, amelyek életében a szokások szabályozta mindennapok még nem szakadtak el teljesen a társadalmi tevékenység azon területeitől, melyeket a célracionalitásra fölépült *„gesellschaftlich"* organizációk fognak át. Ilyen csoportnak tekintette a konzervatív, majd újkonzervatív teória – mondhatni, teljes egységben egész Európában – a nemesi eredetű birtokosságot és a parasztságot. Tekintsük reprezentatívnak a konzervatív álláspontra vonatkozóan továbbra is Riehl fejtegetéseit. Riehl szerint a parasztság az a társadalmi osztály, amely már a középkorban is szokáskultúrájában bírta szerveződési keretét, s nem mint az egyéb rendek: rendi képviseletté szervezett politikai jogaiban.[13] A modern társadalomban a paraszt az ellentétes princípiumot megtestesítő polgárral szemben a szokáskultúrát személyében reprezentáló típus, ezzel szemben a polgár individuum, egyéniség.[14] A szokáskultúra lassan változó keretei között élő paraszt a modern társadalomban a *par excellence* hagyományőrző elem, míg a polgár a társadalmi változás, a reformok jellegzetes hordozója.[15]

A hetvenes-nyolcvanas évek újkonzervatív mozgalmának elméletében azonban a nemesség és parasztság jelentőségének előtérbe állítása nemcsak másodlagos vonatkozásban elégített ki ideológiai érdekeket (hogy ugyanis a szokáskultúra stabilizálásának kísérletével könnyíteni igyekezett széles társadalmi rétegek számára a polgári fejlődés dinamikájához való alkalmazkodást), hanem közvetlenül is kifejezte azt a tényt, hogy a mozgalom osztálybázisát elsősorban a nemesi eredetű földbirtokos réteg, tömegbázisát pedig a parasztság képezte. A kilencvenes években lényeges változások történtek. A hetvenes-nyolcvanas évek konzervatív mozgalma még valóságos szokáskultúrákat igyekezett megóvni a polgári fejlődés bomlasztó hatásától, még valóságos hagyományokat igyekezett konzerválni. A kilencvenes évektől kezdve az újkonzervatív mozgalomban létezett egy olyan törekvés, hogy a tradicionális szokáskultúrát a mindennapi életből átültessék a társadalmi élet *„gesellschaftlich"* szerveződésű területeire, ahonnan a polgári fejlődés kiszorította. A továbbiakban konvencionalizmusnak nevezzük ezt az ideológiaépítési eljárást, amely a társas élet elemi magatartás-viszonylatainak hallgatólagosan mindenki által elfogadott és megtartott, közmegállapodásként, konvencióként szabályozó szokásait a társadalom átfogó viszonylataira vonatkoztatott ideológiai formákká értelmezi át. Olyasmiről van itt szó, mint amikor,

---

13 „A korai középkorban rendesen csak a váraival tekintélyes földbirtokot és sok embert egyesítő főnemességnek volt szabad várai köré olyan árkot ásatnia és fölvonóhidat építtetnie, amellyel önmaga elzárkózhatott, környező földjét elzárhatta. A »fölvonóhíd joga« politikai és katonai jog volt, de tartalmazott egy mélyebb szociális jelentést is. Csak a főnemesség építhette ki a maga kis világát, a fölvonóhíd joga társadalmi önállóságának volt jelképe, s voltaképpen az még ma is. … Csak az elzárkózás jogával képződnek mindenfelé társadalmi csoportok. Így a középkori polgárság a testületeivel a fölvonóhíd társadalmi jogát is kivívta magának; amikor a városok nagy várakká alakultak, amelyeket »le lehetett zárni«, akkor kezdett el a polgárság organikus részként a társadalomba beépülni. *A paraszt erkölcsi, nyelvi és életmódbeli elzárkózottsága a fölvonóhíd szociális joga* [kiemelés – *Sz. M.*], melynek révén rendként őrzi meg magát." [Németből ford. Mesés Péter.] (Riehl: *Die bürgerliche Gesellschaft*, i. m., 133–134. oldal.)

14 *Ugyanott*, 44. oldal.

15 *Ugyanott*, 199. oldal.

mondjuk, egy ország hadvezetése a fegyelemnek és szubordinációnak azt a patriarchális-bensőséges átélését, amely a családban apa és gyermek között általában fennáll, egy iskolai osztályban pedig tanító és növendékek között fennállhat, át akarja vinni az ezredparancsnok és alárendeltjei viszonyára. Ez a konvencionalista tendencia a magyarázata annak, hogy az újkonzervatív ideológiában, annak ellenére, hogy a kilencvenes években a legtöbb országban áthelyeződik a mozgalom osztálybázisa a történelmi arisztokráciáról a monopolburzsoáziára, egyáltalán nem csökken a nemesség és a parasztság kultusza. Ez most már nem a mozgalom alapját képező társadalmi erők súlyát fejezi ki, hanem azt az ideologikus törekvést jelzi, hogy az egész nagypolgári-tőkés társadalmat a földbirtokos nemesség és a kisbirtokos parasztság modelljére formálják át. Arisztokrácia és parasztság mítoszokká válnak, azzal a szándékolt szereppel, hogy magatartási mintául szolgáljanak a társadalom összes többi rétege számára. A monopolburzsoáziának a régi arisztokrácia magatartási kultúráját kell elsajátítania, hogy birtokába vegye azt a paternalista autoritást, melyet egykor a feudális földbirtokosság élvezett alattvalói fölött. Nagy tévedés volna azt hinnünk, hogy az újkonzervatív, majd később az újkonzervatív hagyományanyagot átöröklő szélsőjobboldali mozgalmak polgárbírálatában s abban, hogy a polgárral mint társadalmi típussal a nemest állítják szembe mint értékesebb típust, valamilyen, a polgárságon kívül eső társadalmi csoport érdekei tükröződnek. Itt magán a tőkés monopolburzsoá rétegen belül zajló folyamatról van szó. Nem a régi nagybirtokosság és a tőkésosztály ellentétéről immár, hanem egy tradicionális-autokratikus és az imperializmus politikai igényeinek megfelelően egyre inkább militáns uralkodó osztály szembeállításáról a célracionális-érdekorientált típussal mint uralkodóosztály-ideállal. Még inkább vonatkozik ez a parasztság mitizált megjelenítésére a századforduló újkonzervatív ideológiájában. Nem a valóságos földművelő osztályról van már szó, hanem egy, a modern proletár típusával szembeállított típusideálról,[16] az osztályharcos-érdekorientált munkás alakjával szemben a jobbágy módjára fegyelmezhető patriarchális-tradicionalista munkás ideáltípusáról.[17] Elsősorban ez a szociotechnikai-ideológiai „átnevelési" törekvés rejlik az újkonzervatív reagrarizálási és mezőgazdasági telepítési tervek mögött, nem pedig anyagi érdekek kielégítését célzó szociálpolitikai szándék vagy éppenséggel gazdaságpolitikai megfontolás.[18] Mindezek alapján a patriarchális parasztság és a feudális nemesség romantizált képe jelen volt azokban a konzervatív mozgalmakban is, ahol a parasztságnak az ország gazdasági és társadalmi életében vagy az illető konzervatív mozgalom tömegbázisában jelentéktelen szerepe volt; s nem hiányzott ez az elem olyan országok újkonzervatív mozgalmaiból sem, amely országok életében egyáltalán nem volt jelen feudális-patriarchális politikai hagyomány – mint amilyen például az Egyesült Államok, ahol jelentős és széles bázisú újkonzervatív mozgalom létezett.

16 „Mindaz Nyugat, ahol kultúra, ipar, közlekedési hálózat, nagy népsűrűség, nagyváros van. Mindaz Kelet, ahol parasztok vannak." [Németből ford. Mesés Péter.] (Arthur Moeller van den Bruck: *Das Recht der jungen Völker* [A fiatal népek joga], München, 1919, 101. oldal.)

17 Az 1918–1923 közötti német ellenforradalmi időszak „Prónay-különítményének", az Ehrhard-brigádnak a sajtófőnöke is így állítja szembe a proletárt és a parasztot mint társadalmi típust. (Friedrich Wilhelm Heinz: „Völkische Diktatur?", *Blätter der Wehrgemeinschaft*, 1924. szeptember–október.)

18 Ezt világosan kifejtette Walter Darré náci földművelési miniszter az 1936-os *Reichsbauerntag*on mondott beszédében: „Azt tudnia kell a parasztságnak: a modern technika, a modern közlekedés, a modern munka- és gazdasági módszerek korában üzemgazdasági szempontból éppoly kevés létjogosultsággal bír, mint a vitorlás hajó a modern gőzhajókkal szemben. Ha tisztán üzemgazdasági szempontokból mérlegelünk, akkor a parasztság gazdálkodási formája és gazdaságának mérete nem kifizetődő. A parasztság létjogosultságát csak az a tény biztosítja, amire a történelem tanít bennünket: nevezetesen az, hogy egy nép mindig is a paraszti nemzetségekből újulhat meg." [Németből ford. Mesés Péter.] (Idézi Paul Merker: *Deutschland, sein oder nicht sein?* [Németország, lenni vagy nem lenni?], 2. kötet, Mexico, 1945, 276–277. oldal.)

Még nagyobb mértékű eltávolodást észlelhetünk a közvetlen politikai és társadalmi törekvésektől az újkonzervatív konvencionalizmus másik jellegzetes politikai mítoszánál, a regionalizmusnál. Ez a teoréma szorosan összefüggött az előzővel, lényegében a „*gesellschaftlich*" tőkés-nagyvárosi civilizációval szembeállított vidéki-paraszti életforma települési-közigazgatási vonatkozását jelentette. Kialakulásában szintén jól nyomon követhetjük a közvetlen nagybirtokosi érdekeket kifejező politikai program funkciójának átalakulását a tradicionális kötöttségű kispolgári rétegek alkalmazkodási válságát kifejező ideológiai koncepcióvá, majd végül a centralizált-bürokratikus-militarista monopoltőkés államot romantizáló konvencionalista mítosszá. Németországban az 1850-es évek régi típusú junker konzervatívjainak harca a helyi igazgatási autonómiák, valamint a regionális szokások védelméért a közigazgatási centralizációval és az „uniformizálással" szemben még egyszerűen az uradalmak alsó fokú közigazgatási és rendőri hatóság voltának védelmét jelentette a késő abszolutista porosz állam centralizáló törekvéseivel szemben. A hatvanas évek második felében a német egységtörekvéssel szembeni ellenállásban már viszonylag csekély valóságos szerepet játszott a kis tartományi fejedelmek fenyegetett „történeti jogainak" védelme – noha állandóan erre hivatkoznak –, a porosz konzervativizmus osztálybázisát képező junker és mediatizált arisztokrata rétegeket kevés reális érdek kapcsolja a hetedrangú uralkodócsaládokhoz. Itt már elsősorban az a fölismerés a mozgatóerő, hogy a fölülről végrehajtott államegyesítést lebonyolító porosz bürokrácia ugyan nem fejezi ki a parlamentáris képviseletet igénylő liberális polgárság politikai igényeit, de gyakorlatilag képviseli e polgárság érdekeit a szorosan vett gazdasági területen, mivel kedvezőbb föltételeket teremtett a gazdasági liberalizmus, a szabadversenyes tőkés gazdálkodás kiterjesztése számára. Az államegyesítés befejezése és az 1873-as válság lezajlása után, a hetvenes évek végén a konzervatív elmélet markáns alakja, Constantin Frantz, akit átmeneti figurának tekinthetünk a régi típusú és az új típusú konzervativizmus között, a föderalizmust általános elméleti koncepcióvá emeli, amelyben most már nem a visszavonhatatlan állami egység elleni utóvédharc fejeződik ki, hanem az a törekvés, hogy egységes elméletbe foglalja a polgári fejlődés által megbomlasztott hagyomány és szokáskultúra problematikáját. E tekintetben mintegy első nekifutás volt annak az elméleti általánosításnak a végrehajtására, amelyet tíz évvel később Tönnies végzett el. Frantz föderáció-koncepciója ugyanis nem csupán mindenfajta lokális önállóság igazolását célozza, hanem magában foglalja az érdek-képviseleti elvet is, az egyes foglalkozási ágak és rétegek korporatív szervezeteinek „föderációját". Itt és ennyiben inkább kötődik még a negyedszázaddal korábbi Riehlhez; még arról a kísérletről van szó, hogy a hagyományokat és szokáskultúrát hordozó valóságos közösségek számára a konzervatív elmélet olyan igazgatási, szervezési formát találjon, mely óvja ezeket a nagypolgári piaci és állami viszonyok bomlasztó hatásától. Mindezt oly módon – s e tekintetben Frantz már újkonzervatív –, hogy *modus vivendi*t találjon a tradicionális életközösségek stabilizálásának igénye, valamint a polgári fejlődés által nyújtott, a tradicionális kötöttségű rétegek által is igényelt civilizációs vívmányok kiépítésének igénye között. Azaz a tradicionális-konvencionális életkereteket immár a polgári fejlődés talaján állva, ezt a fejlődést elvileg nem tagadva, s lényegét nem opponálva igyekszik védelmezni, megfelelve az ideológia politikai hordozóját képező újkonzervatív mozgalom politikai törekvésének, mely szintén polgári alternatívát jelentett a liberális szabad versenyben érdekelt erőkkel szemben, s nem feudális restaurációt. A teoréma fejlődését követve Tönniesnél szintén megtaláljuk a gondolatot. Ő a család mellett a falut tekinti a közösség alapformájának. A „*Gemeinschaft*" vérségi-leszármazási kerete mellett tehát számba veszi a települési keretet is. Tönnies fejtegetésében Frantzéhoz képest a gondolat erősen spiritualizálódik. Mint láttuk, Frantz még valóságos, történetileg-társadalmilag konkrétan létező közösségek szá-

mára keresett teoretikus szervezeti formákat, melyek igazodtak lényegükhöz, de egyben korszerűek is voltak. Tönniesnél már inkább társadalmi magatartás-ideálról, ideáltípusok jellemzéséről van szó, mint konkrét közösségekről, de fejtegetései során még ezeket is szem előtt tartja. A kilencvenes években itt is hasonló átalakulás zajlik le, mint a konzervatív nemesség- és parasztságkép mítosszá válásában. Az újkonzervatív törekvések hordozója ekkor az a monopolburzsoázia lesz, amelynek érdekei a legszorosabban összefonódtak annak a militáris-bürokratikus államszervezetnek a fenntartásával, sőt továbbépítésével, amely ellen minden korábbi konzervatív ihletésű regionalizmus irányult. Ennek ellenére ebben az esetben is azt látjuk, hogy a regionalizmus mint közösségképző ideál nem tűnik el az újkonzervatív elméletből. Többé természetesen nem arról van szó, hogy a közigazgatási autonómiák megmaradt hagyományos formáit összeegyeztessék a korszerű igazgatás igényeivel, hanem arról, hogy a regionális hagyományok érzelmi kötőerejét, a lokálpatriotizmus bensőségét a bürokratikus-monopolista állam romantizálására használják föl. Ennek megfelelően a századfordulótól kezdve a regionalizmus az újkonzervatív ideológiában elveszíti közigazgatási reformkoncepció jellegét, s egyoldalúan a regionális kultúrtradíció mítosszá stilizálása lesz. Így fejlődik ki a monopolburzsoá imperialista érdekeket képviselő Alldeutscher Verband [Össznémet Szövetség] körül kialakult úgynevezett „*völkisch*" mozgalomban a német törzsek hagyományainak ápolása s az affféle német „népnemzeti" fűzfapoézis, az úgynevezett *Heimatdichtung* kultusza. Még jellegzetesebb példát szolgáltat a francia újkonzervativizmus fő irányzata, az Action Française úgyszintén kultúrtradíciót ápoló regionalizmusa, a történelmi francia vidékek hagyományainak szépirodalmi kultusza. Mindez annak a politikai mozgalomnak a keretében, amelynek legfontosabb politikai hordozója pontosan az a felső közigazgatási bürokrácia, mely a sokat bírált francia igazgatási centralizáció hordozója, társadalmi megtestesítője és haszonélvezője volt. Franciaországban az a sajátos helyzet állott fenn a századfordulón, hogy a kifejezetten párizsi bázisú royalista mozgalom a regionalizmust hirdette, s a forradalomtól örökölt, túlzott centralizációt ostorozta, a vele szemben álló, erősen vidéki bázisú, a helyi hagyományokkal és kötöttségekkel összeforrott, a vidéki városok polgármesterei által megkülönböztetett figyelemben részesített radikális párt koncepciójában viszont nyoma sem volt a regionalizmusnak.

A kilencvenes évek konvencionalizmusának saját teorémája a hierarchikus fölépítésű szervezetek megszemélyesített reprezentációja, szembeállítva az absztrakt organizációkkal. Ez utóbbiak bírálata a szélsőjobboldali ideológiák egyik legelterjedtebb s leggyakoribb ideológiai kliséje lesz.[19] A gondolat előzményei ezúttal is föllelhetőek már a német politikai romantika gondolatkörében. A hatalmi viszonyok megszemélyesítésének ideológiáját már Karl Ludwig Haller kidolgozta nevezetes patrimónium-koncepciójában, melyben minden uralkodói hatalom forrását az uralkodó személyes földbirtokos voltában látta. A viszonylatok ellentétükbe fordulása itt is végbemegy tehát, hiszen Hallernál a megszemélyesült fejedelmi hatalom még nem megszemélyesített, hanem közvetlenül valóságos. Az absztrakt organizációk elleni propagandaharc legismertebb közhelyformulája Adam Müllertől ered: a liberális államot részvénytársasághoz hasonlítja, melyhez nem ideális alapon nyugvó lojalitás, hanem önző érdek köti polgárait. Így nézve, a kilencvenes évek konvencionalista elképzelése a személyes reprezentációról közbenső fokozatnak tekinthető az ókonzervatív, romantikus monarchizmus és a majdani fasiszta vezérelv között. Az ideologikus törekvés itt is az, hogy a köz-

---

19 „...Reprezentálni – megkülönböztetve az egyszerű »helyettesítéstől« – eminens értelemben csak egyetlen személy tud, mégpedig azon eszme tekintélyes személyisége, amelyik amint reprezentálják, maga is perszonifikálódik." [Németből ford. Mesés Péter.] (Carl Schmitt: *Römischer Katholizismus und politische Form* [Római katolicizmus és politikai forma], Hellerau, 1923, 43–44. oldal.)

vetlen főnöki-felettesi viszonyban reálisan fennálló emberi kapcsolat lehetséges intimitását perszonifikáció segítségével átvigyék az elvont nagy organizáció szubordinációs viszonylataira. Az ideológia egyaránt vonatkoztatható volt az államhatalom és annak kulcshelyei személyes reprezentációjának igényére és a tulajdonos szerepének idealizálására az „anonim"-elvonú részvénytársasági formával szemben. Amint a parasztság társadalmi szerepének mitizálása nem tükrözött paraszti osztályérdekeket, vagy a misztifikált kultúrregionalizmus nem tükrözött közigazgatási municipializmust, úgy a perszonifikált reprezentáció ideológiájának bürokráciaellenes kirohanásai mögött se gyanítsunk reális antibürokratikus csoport- vagy rétegérdekeket. Amennyiben egyáltalán kapcsolható közvetlenül valamiféle csoportérdekhez, legföljebb arról volt szó, hogy bizonyos esetekben a bürokratikus apparátusok parancsnoki posztjait kézben tartó „első garnitúra" ebben a formában juttatta kifejezésre – a döntés személyes felelősségének jelentőségét hangoztatva – fokozott privilegizáltság-igényét a specializált-szakszerű döntés-előkészítést végző „anonim" második garnitúrával szemben. Fontosabb szerepe volt azonban az ideológiai koncepciónak a bürokratikus vezető réteg számára abban, hogy a bürokráciával szembeni ellenszenvet a bürokratikus apparátus fő funkciójáról, a politikai hatalom fenntartásában játszott szerepéről az igazgatási tevékenység részterületeinek visszásságai felé terelte el. Abban a hangulatkeltésben, amely a gazdaság területén a részvénytársasági forma anonim-absztrakt volta ellen folyt, a századforduló után már nem a régi típusú egyéni tőkés rétegek érdekei fejeződnek ki, noha állandóan róluk van szó, hanem a „tőkés vezéregyéniségek" által megszemélyesült és reprezentált mamuttrösztök törekvései.

Végezetül vessünk egy pillantást a korporáció eszméjének átalakulására az újkonzervatív ideológiában. A hetvenes-nyolcvanas években az egykori céhvilág ipartestületi formájának idealizálása a tradicionális kötöttségű kézműves rétegek érdek-képviseleti alapon való mozgósításának politikai programjához adott ideológiát. A korporáció a konzervatív eszmekörben ekkor érdek-képviseleti formát jelent. Tönniesnél a korporatív-céhes formák az idealizált közösség munkaszervezeti formái: kis munkaközösségek, melyekben eleven, szokáskultúrán és hagyományokon nyugvó testületi munkaközösségi szellem él. A századforduló után a konzervatív teória az egykori céhvilág munkaszervezeti formájából ideológiát épít a modern tőkés nagyüzem belső hierarchiájának paternalizálására.[20] A cél itt is az, hogy a kis munkaközösség belső életének intimitását megkíséreljék a nagyüzem belső életére transzponálni, s ezzel az osztályharc feszültségeit érzelmileg levezetni.[21]

Fenti fejtegetéseinkben, ahol elsősorban a szociabilitás gondolatköréből származó ideologikus eszmék konvencionalista mítoszokká alakulásának fejlődésvonalait akartuk röviden áttekinteni, erősen leegyszerűsítettük a tárgyalt politikai mítoszokban kielégülő ideologi-

---

20 „Másrészt a kötöttség és a közösség eszméje, már csak azért is, mert megvalósítása nem lehetséges, túlságosan is könnyen egy romantikát igencsak nélkülöző képződmény elkendőző ideológiájává válhat, amint például Otmar Spann modern rendi ideológiáját nagykapitalista körök a demokrácia elleni harcukban fedőideológiaként használják föl." [Németből ford. Mesés Péter.] (Alfred Seidel: *Bewußtsein als Verhängnis* [A tudat mint végzet], Bonn, 1927, 175. oldal.)

21 Végezetül idézzünk egy fejtegetést, amelyben a fentebb ismertetett teorémák egy része egymással szerves egységben jelenik meg: „Max Hildebert Boehm 1920-as, »Stadt und Land« [Város és vidék] című tanulmányában szembeállította a »városi emberiség« mechanikus szocializmusát a »vidéki emberiség« organikus szocializmusával. Amikor azt írta, hogy a vidéki szocializmus önmagától jobban közelít a közösségkialakulásának ahhoz a formájához, amelyet ő korporativizmusnak nevez, akkor ez egyben azt is jelentette, hogy a korporativizmus egy, elsősorban a városok által meghatározott társadalomban nehezen valósítható meg. Figyelemre méltó, hogy Boehm számára a vidéki és a városi életformát nem a gazdaság, hanem a szellem határozza meg." [Németből ford. Mesés Péter.] (Heide Gerstenberger: *Der revolutionäre Konservativismus* [A forradalmi konzervativizmus], Berlin, 1969, 72. oldal.)

kus szükségleteket. A pregnancia kedvéért szándékosan az uralkodó osztályok legdurvább igényeinek megvalósulásaira mutattunk rá, s így homályban maradhatott a fontosabb kérdés: hogyan töltötték be ezek a teorémák ideológiai funkciójukat, a kizsákmányolt osztályok ideológiai szükségleteinek kielégítését? Ezért visszatérünk a kiindulópontra. A mindennapi élet elemi viselkedési normái az egyén számára, akinek társas magatartását szabályozzák, evidens köznapi igazságokként jelentkeznek, melyek nem igényelnek további megfontolást, nincs szükségük alternatív lehetőségek kritikai mérlegelésére, azaz reflexióra. A szokáskultúra által szervezett és szabályozott mindennapok és a kisközösségek, melyekben az ember életének mindennapi részét leéli, a reflexiómentes evidencia világa. A konzervatív elmélet ebben az evidenciában, az ebben gyökerező elemi kötőerőben látja a közösség lényegét.[22] Ezt a közeget érzi a köznapi ember *természetesnek;* ez a fogalom szintén szorosan egybefonódik az evidenciával – ami természetesnek hat, az nem igényel reflexiót, megfontolást.[23] Az elemi evidenciák világában szoros egységet alkot a viselkedési normák, az ízlésbeli alapelvek és az elemi ismeretek, a *common sense*, a „józan ész" terrénuma. A konzervatív elmélet autorai nyomatékosan hangoztatják az utóbbival kapcsolatban is, hogy azonos jellegű a szokáskultúra egyéb részeivel: alapját szintén nem az Ész apriorisztikus ítélő ereje képezi, hanem az áthagyományozott ismeretek; ezek ugyanolyan hagyományok, mint az élet egyéb szokásai, s elfogadásuk alapja az egyén számára ugyanúgy autoritások szava s nem értelmi belátás, mint a hagyománykultúra más vonatkozásaiban.[24] A konzervatív ideológia tehát legfőképpen arra törekszik, amikor ezeket az elemi szokás- és hagyományformákat át akarja plántálni átfogó szervezetekre, hogy megkísérelje átültetni ezeknek az elemi magatartásnormáknak az evidenciáját és elementáris hatóerejét, s ezzel a konzervatív mozgalom által preferált társadalmi-politikai intézményeket, továbbá az azokat igazoló ideológiai formákat kivonja a reflektáló-kritikai gondolkodás ellenőrzése alól. Ezt az összefüggést a konzervatív irodalom nem is igen tagadja. Az orosz újkonzervativizmus hírhedt vezéralakja, Konsztantyin Pobedonoszcev leplezetlenül azért védi meg a hagyományos köznapi gondolkodást, melyet jellemző módon előítéletes gondolkodásnak nevez, mert a reflektáló gondolkodásmód meghonosodása fogékonnyá tenné a népet a logikai érvekkel történő politikai agitáció iránt.[25] Szimpla politikai formulára redukálva, az evidenciát sugalmazó szokványos-köznapi magatartás-struktúra mítosszá nagyított sztereotípiái a lojalitás érzését erősíthetik.[26]

Mindez azonban még mindig csupán az uralkodó osztályok ideológiaszükségletének kielégítését jelenti, és továbbra is kérdés, mit kínál ez az ideológiaépítés az alávetetteknek.

---

22 „Kölcsönös-közös, kötelező érvényű érzület, egy közösség egyöntetű akarataként az, amit itt *megértésként (consensus)* kell értelmeznünk [kiemelés – *Sz. M.*]." [Németből ford. Mesés Péter.] (Ferdinand Tönnies: *Gemeinschaft und Gesellschaft* [Közösség és társadalom], 2. kiadás, Berlin, 1912, 23. oldal.)

23 A „természetes" társadalmi tartalmáról lásd Hans Mühlenfeld: *Politik ohne Wunschbilder* [Politika vágyképek nélkül], München, 1952, 207. oldal.

24 Quaatz: *Verlorene Gemeinschaft*, i. m., 257–259. oldal.

25 Konstantin P. Pobedonoszew: Der Volksunterricht [A népoktatás]. In *Sammlung Moskowitischer Studien über das politische und geistige Leben der Gegenwart mit Bezug auf Russland* [Moszkvai tanulmányok gyűjteménye a jelenkor politikai és szellemi életének oroszországi vonatkozásairól], C. E. Wohlbrück szerk., Dresden–Leipzig, 1902, 89–90. oldal. (Orosz eredeti megjelent: 1897.)

26 „A totalitárius állameszme iránti igencsak új keletű lelkesedésünkben még nem értettük meg teljesen, hogy az állami abszolutizmus azáltal mérsékelhető, ha kicsiny kollektív közösségek jönnek létre, amelyek fölébresztik és kielégítik az ember lojális ösztönét, és olyan érzéseket keltenek életre, amelyek hasznosak az államnak, de maga nem tudja fölkelteni őket." [Németből ford. Mesés Péter.] (Bertrand de Jouvenel: *Nach der Niederlage* [A vereség után], Berlin, 1941, 187. oldal.)

A körülvevő társas közeg természetességének, viszonylatai evidenciájának érzése az egyén számára a környező társadalomhoz való súrlódásmentes alkalmazkodás biztonságát nyújtja. Ezzel szemben az a terület, ahol az egyén reflektáló gondolkodásra és erre épülő, alternatívák közötti döntésekre kényszerül, nem nyújt ilyen elemi biztonságot.[27] Éppen a köznapi biztonság világának összezsugorodása termeli napról napra bővítetten újjá az alkalmazkodás válságát.[28] A reflexió nélküli lojalitás vállalása a reflexió nélküli ösztönös reagálás pszichikai könnyebbségét ígérheti.

De elérhető-e a modern élet szervezeti formái között ez a cél? Léteznek-e olyan ideológiai eszközök, amelyek a specializált irányító apparátus által összetartott és igazgatott nagy szerveződési formákban tevékenykedőknek a gigantikus organizációt olyan elementárisan magától értetődőnek, a bennük élés során adódó alternatíva nélküli viselkedési helyzeteket olyan természetesnek s nem az egyénre erőszakoltnak jelenítik meg, amilyeneknek a köznapi élet kis közösségei és cselekvési helyzetei esetleg még tűnhetnek? Ehhez olyan állapot létrejöttére volna szükség, melyet az átélők egyáltalán nem tudatosítanak magukban. Ez pedig még azokra a helyzetekre sem vonatkozik, melyeket a konzervatív elmélet „*gemeinschaftlich*nak" tekint. A „*Gemeinschaft*" teoretikusai is számolnak azzal, hogy a „közösség" élete sem teljesen reflektálatlan, automatikus cselekvések sorozatából áll. A közösség legmagasabb formáinak Tönnies is kénytelen azokat a közösségeket tekinteni, amelyekről tagjai tudatában olyan összefüggő kép artikulálódik, amely mint a közösség eszménye jelenik meg, s ezen eszmény iránt a közösség tagjai tudatosan elkötelezve érzik magukat.[29] A konzervatív szerző, amennyiben nem így jár el, arra kényszerül, hogy a közösség ideális formáit az állatvilág életének csoportos alakzataiban lelje föl, s ezeket állítsa szembe – mint a maradéktalanul ösztönös és automatikus közösség példaszerű eseteit – az emberi közösség formáival.[30] Az a gondolatmenet, amely el akarja kerülni ezt a végkövetkeztetést, kénytelen a „*Gemeinschaft*" világában is többre tartani a tudatos elköteleződést a pusztán automatikus cselekvésnél. Tönnies az ellentmondás föloldása végett tipizálja a közösség életében megnyilvánuló akaratot, és megal-

---

27 Erről lásd Seidel: *Bewußtsein als Verhängnis*, i. m., 122. oldal.

28 A probléma modern konzervatív értelmezésére jellemző példa Helmut Schelsky: Über die Stabilität von Institutionen, besonders Verfassungen [Az intézmények, különösen az alkotmányok stabilitásáról] [1949] című írása. In uő: *Auf der Suche nach Wirklichkeit* [A valóság keresése], Düsseldorf–Köln, 1965, 45. oldal.

29 „Azonban részben a faluból, részben pedig mellette fejlődik ki, kiteljesedésében nem annyira a közös természeti objektumok, mint inkább a közös szellem által összekovácsolva a város. … A városon belül sajátos termékként vagy gyümölcsként ugyancsak megjelenik a munkaszövetkezet, a céh; a kulturális egyesület, a baráti egyesületek, a vallási közösség: ez egyben az utolsó és legmagasabb kifejeződése annak, amire a közösség eszméje képes." [Németből ford. Mesés Péter.] (Tönnies: *Gemeinschaft und Gesellschaft*, i. m., 27–28. oldal.) – A falunál több tehát a város (Tönnies természetesen csupán a még *gemeinschaftlich* ókori-középkori városra gondol itt, nem a modern világvárosra; a poliszra, nem a metropoliszra); a vérség és az együtt lakás elemi összetartó erejénél több a „közös szellem" összetartó ereje; ez utóbbi esetében a legmagasabb értékelést a vallási kultusz nyeri, mint a közösségi szellem formája, a közösségnek az a tudati artikulációja tehát, ahol az elkötelezettség tudatossága (s nem pusztán automatikus volta) mellett viszonylag magas fokon megvalósul a viszonylatok kivonása a kritikus reflexió ellenőrzése alól.

30 Bizarrsága ellenére ez a gondolati vonal nem hiányzott a konzervatív irodalomból, ha számottevő elvi koncepcióvá nem állott is össze. Egy, az idézett fejtegetés írásakor még liberális magyar szerző már a hetvenes években észleli: „Ha az állatvilágból meríteném hasonlataimat, mint a conservativ írók tenni szokták a hangyazsombék, méhköpű és egy csomó vad állapotban levő állat-csorda rendszerökre kedvező tanulmányozásával…" (Verhovay Gyula: *Liberalismus és conservativismus*, Budapest, 1875, 64. oldal.) – A századforduló után, amikor az ekkor létrejött vulgáris tudománynépszerűsítő irodalom fölfedezi és ismertté teszi a „termesz-államot" és a méhek „társadalmát", ezek konzervatív ihletésű szerzők műveiben gyakran jelennek meg idealizáló szembeállításban az emberi társadalommal.

kotja a „lényegi akarat" (*Wesenswille*) fogalmát, mint a szokáskultúrában meggyökeresedett integer személyiség lényegéből fakadó akaratot, mellyel a *Gesellschaft* tagjait vezérlő „önkényes akarat" (*Kürwille*) áll szemben, a kritikus döntés alá vetett akarat. Az előbbi esetében is tudatos, tehát nem automatikus tevékenységről van szó, azonban Tönnies fölfogásában ez a cselekvés munkatevékenység esetében a cél és a hozzá rendelt, a megvalósulásához szükséges eszközök között merev korrelációs viszonyt tételez: a lényegi akaratból folyó tevékenység eszközei evidensek. Ezáltal válhat a munka nem elidegenült tevékenységgé, melyben az egyén személyisége lényegét megvalósultnak érezheti.[31] Tönnies szemében az egyén cselekvésében realizálódó „lényegi akaratnál" magasabb rendű a vallási közösség kultuszrendje, amely gondolatmenetében magának a közösségnek mítoszban kifejezett lényegi akarataként fogható föl. Ha ezt az alakzatot vesszük alaposabban szemügyre, föllelhetjük benne azokat a mozzanatokat, amelyekkel az újkonzervativizmus konvencionalista ideológiája megkísérelheti a jelzett ideológiai igények kielégítését. A vallási kultusz a hagyományos közösségben a szokáskultúrának az az alkotóeleme, amelyet a közösség tagjai nem a köznapi tevékenység fásultságában, hanem az ünnep pompájában élnek át. A hagyománykincsnek ez a része nem triviális szétaprózottságban, hanem koncentráltan jelenik meg a szemük előtt. Az ilyenfajta koncentráltság olyan jellegű érzelmi intenzitást szít föl, amely, ha politikailag hasznosítani tudják, alkalmas lehet – ha nem is arra, hogy az elementáris viszonylatok ösztönös biztonságérzését újjátermelje a politika területén, de – arra, hogy kompenzálja az ösztönös biztonság elvesztéséből eredő pszichikai megterhelést.

A rítusban észlelhető koncentráció és fölfokozottság hatását tekintve azonos karakterű az esztétikai hatással. Az általános tudati tartalmat a rítus sem elvont gondolati, hanem konkrét-szemléletes formában közli. Erre a hatáslehetőségre épül a konvencionalista mítoszalkotás gyakorlata. A konzervatív szerzők a szokáskultúrának elemi köznapi formájában is esztétikai relevanciát tulajdonítanak.[32] Az ideológia alapanyagának ezt a szerkezetét igyekeznek megtartani a politikai mítosz formájában is. A perszonifikáció és a reprezentáció pompája, szertartásossága a felfokozás és koncentráció esztétikai erejével igyekszik hatni[33]; a nagytőkés politika és gazdaság szervezeti formáira applikált, oda nem illő ideológiai formák, melyek az egyszerű ember számára is bárgyú parasztfogásként lepleződhetnének le, ha gondolati tartalmukat végigkövetnék, a romantizálás és stilizáció pszeudoesztétikai szuggesztiójával befolyásra tehetnek szert. A pszeudoesztétikai relevanciájú összefogó szimbólumok hatásához hozzájárulnak a politikaivá szekularizált rítuselemek: az egyenruhák, a ceremóniák és jelvények.

Végezetül utalunk a konvencionalista mítoszgyártásnak még egy sajátosságára: a bipoláris típusalkotásra. A tendenciát végigkövethettük minden egyes konvencionalista teoréma

31 Ferdinand Tönnies: *Fortschritt und soziale Entwicklung* [Haladás és társadalmi fejlődés], Karlsruhe, 1926, 59. oldal.

32 Riehl: *Die bürgerliche Gesellschaft*, i. m., 85. oldal.

33 „E világban [ti. a reprezentatívok világában] megvan az értékek hierarchiája, van benne humanitás. Benne él a katolicizmus politikai eszméje és a háromszorosan is nagy formára: a művésziség esztétikai formájára, a tudományos jogi formájára, végül pedig a világtörténelmi hatalmi forma dicsőséges csillogására elegendő ereje. Ami természetes és ráadás, nevezetesen a forma esztétikai szépsége, az a művészeti élvezetekre érzékeny korszakban a legföltűnőbb. A nagy reprezentációból magától adódik az alak, a figura és a látható szimbólum." [Németből ford. Mesés Péter.] (Schmitt: *Römischer Katholizismus und politische Form*, i. m., 45. oldal.) – A fejtegetés rendkívül érdekes számunkra, mivel jól példázza, hogy a politikai-hatalmi apparátus rituálisan koncentrált reprezentáló hatásának – elvonatkoztatva az artisztikus külsőségektől, a politikai funkcionálásában magában is – olyan pszichikai bűvereje van, melyet a szerző önkéntelenül is esztétikai fogalmakban – alak, figura, szimbólum – kénytelen megragadni.

fejlődésútján. A régi típusú konzervatív szerzők szeme előtt a szokáskultúra színes sokféleségként jelenik meg: a parasztság vidékenként, sőt falvanként más és más, a nemesség privilégiumai minden család, minden uradalom esetében a szokáskultúra külön világát teremtik meg; jogok, szokások, hagyományok sokfélesége marad még nagyrészt a jelszó az újkonzervativizmus első fejlődési szakaszában is. A kilencvenes évektől a szokáskultúra képe minden részvonatkozásban átfogó típusokká koncentrálódik: típus lesz a paraszt és a nemes, mitizált Kelet lesz a régiók sokféleségéből. Az így összegzett típusokkal szemben megszületnek a Nyugat ellentípusai: a polgár és a proletár.

ÚJKONZERVATIVIZMUS ÉS NACIONALIZMUS A KILENCVENES ÉVEKBEN

A 19. század elejének restaurációs konzervativizmusától a nacionalizmus teljes mértékben idegen volt. A konzervativizmus ekkoriban a legitimizmus eszmei keretében fogalmazta meg az alapelveit. Ennek megfelelően a trónhoz, a dinasztiához és nem a nemzethez vagy az államhoz kötötte lojalitás. Mivel a közép- és kelet-európai régióban a dinasztiák több esetben többnemzetiségű birodalmak fölött uralkodtak, amelyeket a nacionalizmus szétbomlasztással fenyegetett, a Szent Szövetség korának konzervatívjai számára a nacionalizmus fenntartás nélkül a forradalom utáni idők fölforgató eszméi közé sorolódott. Ezt az értékelést a konzervativizmus általános helyzetének 1848 utáni alakulása kezdte megváltoztatni. Annak a folyamatnak a során, amely a konzervatív csoportokat a dinasztia és a trón támaszából pusztán egy politikai irányzattá, egy politikai párttá degradálta a liberális parlamentarizmus spektrumában, a liberalizmushoz való alkalmazkodással párhuzamosan a nacionalizmushoz mint uralkodó koreszméhez való alkalmazkodás is végbement. A trón támaszának, a társadalom gerince mivoltának tudata a nacionalista alapra helyezkedéssel átmentődik, immár mint a nemzet igazi képviselőjének tudata. A konzervativizmus és nacionalizmus viszonyában új fejlemény a századforduló körül a konzervatív csoportoknak az a törekvése, hogy kombattáns nacionalista irányzatokká alakuljanak át.

A nemzeti eszméhez való fokozatos alkalmazkodás folyamatának – mely együtt haladt a parlamenti viszonyok közé való beilleszkedéssel – jellegzetes vonásait elsősorban a konzervatív porosz irányzatokon figyelhetjük meg. 1848–1870 között Poroszország volt az az európai ország, ahol olyan, a francia forradalom politikai sokkhatására reagáló, a nemesi eredetű földbirtokos rétegek érdekeit és törekvéseit képviselő konzervatív politikai irányzat tevékenykedett, amely egy forradalomban kivívott alkotmány által biztosított parlamenti rendszerben fejtette ki működését. Ausztriában, Franciaországban és Oroszországban ebben az időben a politikai uralom formája valamiféle abszolutizmus; Angliában pedig az előrehaladott polgári fejlődés talaján ilyen jellegű, feudális eredetű osztálypozíciókat védő konzervativizmus már nem létezett.

Az a politikai csoportosulás, melyet a porosz politikai életben az 1848-as forradalmat követő „reakciós korszakban" konzervatív pártként emlegettek, mind politikai programjában, mind ideológiájában a Szent Szövetség időszakához kötődött, tehát egyformán távol állott a parlamentáris alkotmányosságtól és a német egységért harcoló nemzeti eszmétől. A csoport politikai irányítói: a Gerlach fivérek és Hermann Wagener igazságügyi tanácsos a királyi udvarban összpontosult végrehajtó hatalmat igyekeztek védelmezni és kiterjeszteni a parlament polgári erőivel szemben, míg ideológusaik: Friedrich Julius Stahl és Heinrich Leo azon fáradoztak, hogy kidolgozzák a szent szövetségi idők dinasztikus legitimizmusának korszerűsített értelmezését. Bármennyire is idegen volt tőlük a parlament világa, az adott politikai helyzetben nem mondhattak le a benne való szereplésről, s ha az öt-

venes években formálisan nem alakultak is párttá, a választásokon részt vettek, s a ház mindkét kamarájának vitáin egységes frakcióként léptek föl. Központi orgánumokról a korszakban „Kreuzzeitungspartei" néven emlegették őket.[34] A választások helyi lebonyolítását a forradalom idején keletkezett helyi konzervatív ligák végezték, melyek a terület földbirtokosainak és egyházi szerveinek égisze alatt jobbára a vidéki városok céhekbe tömörült kézműveseit fogták össze. A nemzeti kérdés megítélésében IV. Frigyes Vilmos udvarát és kormányát s az őket támogató politikai erőket a 48-as események emlékei vezérelték. A német egységtörekvés számukra az egykori „demagógok" és a frankfurti nemzetgyűlés eszmevilágát jelentette, amellyel szemben a porosz állam külpolitikáját a dinasztiák és udvarok forradalomellenes együttműködésére kívánták fölépíteni. A 48-as indíttatású össznémet nemzeti törekvések elutasítása tekintetében a porosz konzervativizmus egységes volt, a dinasztikus elv értelmezése terén azonban távolról sem uralkodott ilyen egység a konzervatív táborban. A *Kreuzzeitung* intranzigens konzervatívjai, akik az említett helyi ligákba tömörült társadalmi erőkre és a professzori „rend" konzervatív részére támaszkodtak, a dinasztiák forradalomellenes szolidaritását a porosz állam külpolitikai érdekei fölé helyezték. A porosz külpolitikát a két szomszédos legitim császárral való szövetség vonalán akarták tartani, s ellenséges érzelmeket tápláltak a „bitorló" Bonapartéval szemben. Nem csupán azzal az ideával fordultak szembe, hogy a porosz király – fölrúgva a hagyományt – az egykori Német-római Császárságra törjön, hanem a kisebb német dinasztiák jogait is féltették minden porosz hatalomkiterjesztéstől. Velük szemben a porosz udvar és kormány erői – a diplomáciai testület, a tábornoki kar és a kormányzati, valamint közigazgatási bürokrácia – a dinasztikus eszmét nem a szent szövetségi hagyomány konzekvens folytatásaként értették, hanem porosz dinasztikus eszmeként, lényegében az „államrezon" Nagy Frigyestől és Pufendorftól leszármaztatott eszméjével összhangban szemlélték. A legitimitás eszméje e körök szemében is nagy becsben állott, de számukra nem következett belőle az, hogy a trónok nemzetközi szolidaritásának követelményét a porosz államrezon követelményei fölé helyezzék. Ezek a körök is élesen szemben állottak a 48-as nemzeti eszmével, de politikai szótárukban ott szerepelt egyfajta porosz állampatriotizmus, melyet lényegében az államrezon szinonimájaként használtak, s a porosz dinasztiához való hűség eszméjével azonosítottak. A Gerlach fivérek tábora ettől az állampatriotizmustól is idegenkedett, parlamenti harcai során azonban nem térhetett ki az elől, hogy állandóan emlegesse és hivatkozzék rá; már csak azért sem, mert a helyi bázisukat összefogó egyesületek zöme „hazafias ligának" nevezte magát.

A „*Reaktionszeit*"[35] idejében a porosz konzervativizmus két irányzata egyforma politikai súlyt látszott képviselni. A Kreuzzeitungspartei IV. Frigyes Vilmos király személyes bizalmát bírta, a másik áramlat élén Otto von Manteuffel miniszterelnök állott. A belpolitikában a két áramlat lényegében azonos vonalat vitt, külpolitikai nézetkülönbségeik pedig nem jutottak felszínre a krími háború idején. Annál inkább azonban 1859-től kezdve, amikor a porosz égisz alatt végrehajtandó német államegyesítés kérdése napirendre került. A Roon-féle 1861-es hadsereg-fejlesztési reform körül kirobbant alkotmányválság idején már láthatóak voltak az ellentétek, 1866-ban pedig bekövetkezett a szakítás. A konzervatív tábor Bismarck körül tömörült szárnya ekkoriban hajtotta végre az átállást a dinaszti-

---

34 „Szociológiai szemszögből nézve a konzervatívok esetében lényegében az Elbától keletre élő nemesség szervezetéről volt szó, akik a polgárság példáját követve pártot alakítottak, miután rendi elemként az államban már nem érvényesülhettek." [Németből ford. Meses Péter.] (Hans-Joachim Schoeps: *Preussen*, Berlin, 1966, 224. oldal.)

35 A Reaktionszeit *a porosz történelem 1850–1862 közötti időszakát öleli föl, tehát az 1848–49-es forradalmi hullámtól az 1862-es alkotmányválságig, Bismarck miniszterelnöki kinevezéséig terjedő időszakot.* – A szerk.

kus, legitimista „elvi politikáról" a „reálpolitikára".[36] Ez utóbbi jelszóban az államrezon kizárólagosságának eszméje fogalmazódott meg a dinasztikus külpolitika elveivel szemben. Ezzel a jelszóval Bismarck szakított a konzervatív politikával, s olyan köztes helyzetet igyekezett elfoglalni a konzervatív nagybirtok és bürokrácia, valamint a liberális burzsoázia között, mely mindkettő támogatását biztosíthatta politikája számára. A „reálpolitika" köztes területe a kancellár részére nem csupán a német egységet kiépítő külpolitika terén jelentett manőverezési bázist; a belpolitika területén ennek a „reálpolitikának" volt megfelelője a Marx által fölismert bismarcki bonapartizmus.[37] A kettévált konzervatív tábor jelentősebb része csatlakozott Bismarck egyesítő politikájához, s ha nem vette is át maradéktalanul a „reálpolitika" álláspontját, lényegesen közeledett hozzá. Az 1876-ban végül formális parlamenti pártként immár nem csupán porosz, hanem összbirodalmi területen megalakult Deutschkonservative Partei beillesztette ideológiájába a porosz állampatriotizmusból kinőtt wilhelminus birodalmi nacionalizmust, és igyekezett összhangba hozni álláspontját a dinasztikus eszmével.[38] A két elv, a dinasztikus és a nacionalista egymás mellett szerepelt a párt ideológiájában a korszak végéig, s csak az első világháború idején billent föl az egyensúly véglegesen a nacionalista álláspont javára.[39]

A konzervatív tábor intranzigens része, a Kreuzzeitungspartei maradványa jóval nehezebben s tekervényesebb úton jutott el a nacionalizmushoz. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján ellenzéki helyzetbe kerülve ez a csoport reagált a legérzékenyebben a gazdasági konjunktúra, majd utána a válság társadalmi következményeire, s alakította ki a német újkonzervativizmust. A Kreuzzeitungspartei hagyományának őrzői 1866 után szembefordultak a birodalomegyesítés politikájával. A kancellárhoz való viszony tekintetében ugyan nem voltak egységesek, de a kancellárt támogatók is fenntartották a nacionalista álláspont elutasítását. Az alkotmányválság idején, mivel szemben álltak a nacionalista „koreszmével", elveszítették az udvar támogatását is, ezért a szociális eszmék irányában kerestek kiutat elszigeteltségükből. A *Kreuzzeitung* szerkesztője, Hermann Wagener igazságügyi tanácsos 1861 szeptember 20-án Berlinben megalakította a Preussischer Volks-Vereint [Porosz Népegylet], az intranzigens konzervatív tábor választási kortesegyletét, mely a céhes kézművestömegek követeléseit is megkísérelte képviselni a liberális burzsoáziával szemben, s propagandatevékenységének hangsúlyozottan érdek-képviseleti és szociális színezetet igyekezett adni. Wagener kapcsolatot keresett a kialakuló munkásmozgalommal is, ő közvetítette a rövid életű Bismarck–Lassalle „párbeszédet", tőle származott a „szociális királyság" jelszava. Mindezzel az intranzigens konzervatív frakció már a hatvanas években előmunkálatokat végzett a későbbi újkonzervativizmus számára. A nemzeti kérdésben a „népegylet" tett ugyan engedményeket a porosz vezetés alatt létrehozandó német egység akkor már általánosan elfogadott programjának, de hangoztatta, hogy ez nem történhet a német kisfeje-

36 A fordulat a legitimitás elvétől az államrezon elve felé mintegy keletkezése pillanatában ragadható meg Bismarck Leopold von Gerlachhoz intézett 1860. május 2-ai levelében: „Saját hűbérurammal emelkedem föl vagy bukom el, még ha véleményem szerint ostoba mód tette is tönkre magát, de Franciaország számomra Franciaország marad, uralkodjék ott akár Louis Napóleon, akár Szent Lajos, és Ausztria számomra külföld marad, szemléljem akár Hochkirch mellett, akár Párizs előtt." [Németből ford. Mesés Péter.] [Nincs forrásmegjelölés. – *A szerk.*]

37 Lásd Gustav Adolf Rein: *Die Revolution in der Politik Bismarcks* [A forradalom Bismarck politikájában], Göttingen, 1957.

38 A párt 1901. december 11-ei küldöttgyűlésén egyenlő hangsúllyal szerepel a „hazafias" és a „monarchista" elv.

39 Ez kifejezésre jut abban is, hogy a hadsereget ekkor már nem az uralkodó, hanem a „nemzet" hadseregének tekintik, amelynek maga a császár is csak rangelső tisztje.

delmek „történeti” jogainak rovására, s általában éreztette fenntartását a nacionalista szemlélettel szemben. *„Kein Kronenraub und Nationalitätenschwindel”* [Semmiféle trónfosztást és nemzetiségi csalást] – hirdette ezzel kapcsolatosan az egylet propagandája.[40] 1871 után az intranzigens csoport, melynek nagyobb része magával a kancellárral szemben is élesen megfogalmazott ellenzéki álláspontot képviselt, aggódva és viszolyogva szemlélte a birodalom poroszosítását, melyről jól látták, hogy társadalmi-gazdasági viszonylatban a tőkés liberalizmus uralmának kiépülését jelenti, még ha a politikai felépítmény nem igazodik is maradéktalanul ehhez a gazdasági-társadalmi struktúrához. Az új német egység elutasításában az újkonzervatív táborban Constantin Frantz ment a legmesszebbre, aki az 1871 előtti német széttagoltságot – mint láttuk – föderalizmus néven az újkonzervativizmus vezéreszméjévé idealizálta. Ez az álláspont azonban ekkor, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján már nem válhatott az újkonzervatív tábor általánosan elfogadott ideológiai koncepciójává. Az újrafogalmazott újkonzervativizmus, mely oly tudatosan igyekezett alkalmazkodni minden téren a korviszonyokhoz, nem szigetelhette el magát ennyire egy általánosan elterjedt „koreszmétől”. Az újkonzervativizmus, mint annyi hasonló esetben, a politikai romantika hagyománykincséhez nyúlt vissza, s itt valóban megtalálta a nemzeti hagyománynak azt a vonalát, melyhez úgy zárkózhatott föl, hogy megőrizte szembenállását mind a frankfurti birodalmi gyűlés demokratikus nemzeti hagyományával, mind pedig a „kisnémet” birodalmi eszmévé stilizált nagyporosz államrezonnal. A kilencvenes évekre kialakul az újkonzervativizmus nemzetkoncepciója, mely a 19. század eleji hagyomány segítségével a kapitalizmus legújabb fejlődéséhez igazodik, s azt is lehetővé teszi, hogy a nacionalizmust átértelmezze az imperialista korszak kívánalmainak megfelelően.

A kombattáns imperialista nacionalizmus sajátosan újkonzervatív változata a nacionalizmus európai fejlődésének egyik jellegzetes tradícióvonalába illeszkedett. A nacionalizmusnak a 18–19. század fordulójától két, egymástól a keveredések ellenére is világosan elhatárolható formája alakult ki. Az egyiket államnacionalizmusnak, a másikat kultúrnacionalizmusnak nevezhetnők.[41] Az államnacionalizmus elsősorban a nemzetileg egységes nyugat-európai államokban (Franciaország, Anglia) alakult ki. Ebben a fölfogásban az állam a nemzet kerete, a nemzet tagja automatikusan állampolgár. A vegyes etnikumú kelet-európai területeken a nemzeti tudat kialakulása olyan etnikumok körében zajlott le, amelyek sok esetben vagy különböző államkeretekbe széttagoltan, vagy egyazon államkeretben több más etnikummal együtt éltek. Ilyen föltételek mellett az államot nem lehetett a nemzet keretének tekinteni. A kelet-európai nemzetfejlődésben a 19. század eleji nemzeti ébredési mozgalmaktól kiindulóan a nemzet kerete a nemzeti nyelv, illetőleg az erre épülő nemzeti kultúra. A különböző államtestekbe szétszakadt etnikumokhoz tartozás nem lehetett olyan módon automatikus, ahogy a nyugati nemzeti államok polgárai esetében. Az egymás mellett, vegyes nemzetiségi területeken élő etnikumok határai összemosódtak, ritkán volt evidens, hogy ki hová tartozik. A kultúrnemzeti tudat ennélfogva szelektív volt, meghatározott kritériumok alapján minősített valakit a saját nemzethez tartozónak vagy idegennek. Azt az

40 Helmut Ruske: Preussischer Volks-Verein. In *Die bürgerlichen Parteien in Deutschland* [A polgári pártok Németországban], 2. kötet, Dieter Fricke szerk., Leipzig, 1970, 474. oldal.

41 Az államnemzet és kultúrnemzet klasszikussá vált megkülönböztetése a ma használt értelemben Friedrich Meineckétől származik. (Lásd Friedrich Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat* [Világpolgárság és nemzetállam], 5. kiadás, Berlin–München, 1919.) – Meinecke a kérdés lényegét érintő korábbi irodalomra is utal. – A problémát tárgyaló újabb átfogó munka: Eugen Lemberg: *Nationalismus*, 2 kötet, Reinbek bei Hamburg, 1964; a magyar irodalomban Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történelem nemzeti látószöge*, Budapest, 1970.

egyént tekintették a nemzethez tartozónak, aki anyanyelvként bírta a nemzeti nyelvet, s részese volt az erre épülő kultúrának. Ebben a helyzetben a nemzeti individualitás, a más etnikumoktól való különbözés tudata különösen hangsúlyos volt.[42] Ideologikus keretet a nemzeti különállás a kultúrnacionalista eszmekörben a nemzeti jellem, a nemzetkarakter-fogalomban kapott. A nemzetkarakter nem a nemzeti sajátosságokat rendszerezni hivatott leíró fogalom volt, hanem értéket kifejező minősítő kategória – analóg módon a romantika egyéniség-fogalmával. Lényegében ennek transzponálását jelentette az egyes személyiségről egy közösségre, amelyet így kollektív individuumnak tekintettek.[43] A nemzeti személyiség ápolandó és megőrzendő érték volt.

A példaként vizsgált német fejlődésben egymás mellett alakult ki és fejlődött a nacionalista eszmének egy államnacionalista (ehhez asszimilálódott a pártszerű keretekbe tömörült hagyományos konzervatív irányzat) és egy kultúrnacionalista fejlődési vonala. Ez utóbbi történetének kezdetére Johann Gottlieb Fichte nevezetes 1808-as előadás-sorozatát, a „*Reden an die deutsche Nation*”-t [Beszédek a német nemzethez] állíthatjuk.[44] A filozófus a „külföldi” és a német államművészet különbségét elemezve fölvázolja az államnemzet-koncepció kultúrnacionalista álláspontról kifejtett bírálatát. A „külföldi” államművészet leírásában nehéz volna nem fölismerni a francia minták nyomán kiépült frigyesi porosz államrezont, mellyel szemben Fichte az anyanyelvi kultúrából kifejlesztett nemzeti személyiség mellett kötelezi el magát. A kultúrnemzet fogalma nála nem romantikus, noha fejtegetéseiben ennek az eszmeáramlatnak a hatása is érvényesül, hanem aufklérista. Fichténél nem az élő emberektől elkülönült entitásként létező herderi néplélekről van szó, hanem egy racionálisan értett kultúrideálról, melyet az egyes személyekben neveléssel kell kifejleszteni. Ez a kultúrnemzet-koncepció a német nemzetet a kisállami széttagoltságon túl mint egységes nemzeti jellemet fogja föl, míg vele szemben a Christlich-Germanische Tischgesellschaft konzervatív gárdája 1848-ig általában tagadja az egységes német nemzet létezését.[45] Ugyanakkor azonban az általános fölfogás mellett szórványosan megjelent a konzervatív oldalon a két koncepció szintézisének kísérlete is, amely a német nemzetkarakter alapvonásának éppen a sok államba való széttagoltságot tekintette,[46] s az egykori Német-római Szent Birodalom európai hatalmi fölényét valamiféle, a sokszínűségből eredő kultúrfölénnyel vélte

---

42 A problémát klasszikus formában Fichte veti föl a német és a külföldi államművészet különbségeit elemezve. Fejtegetésében érdemes fölfigyelnünk az érzelmileg színezett „*Ausländerei*” [külföldieskedés] kifejezésre. (Johann Gottlieb Fichte: *Reden an die deutsche Nation* [Beszédek a német nemzethez], Leipzig, 1808, 108–112. oldal.)

43 „Megkülönböztethetünk egy korábbi periódust, amelyben a nemzetek egészében inkább növényszerű és személytelen léttel és növekedéssel bírtak, valamint egy későbbit, amelyben életre kél a nemzet tudatos akarata, amelyben önmagát – akár csak vezére érzéke révén – nagy személyiségnek, nagy történelmi egységnek érzi, és igényt tart a kifejlett személyiség ismérvére és jogára, az önrendelkezésre.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat*, i. m., 6. oldal.)

44 Az előző jegyzetben idézett Meinecke-fejtegetésre támaszkodunk, midőn ismertetésünket Fichtével kezdjük, azaz az individuumanalógiára támaszkodó perszonifikált nemzetszemélyiség-fogalom előtörténetével, s eltekintünk a Herdertől Fichteig terjedő előtörténet organicista, növényvilág-analógiára épülő koncepcióinak ismertetésétől.

45 Így a konzervatívok vezető orgánuma, a *Kreuzzeitung* 1848-ban. Utal rá Oskar Stillich: *Die politischen Parteien in Deutschland. 1. Die Konservativen* [A politikai pártok Németországban. I. A konzervatívok], Leipzig, 1908, 216. oldal.

46 „A konzervatív nemzetállami eszme a nemzetállamot nem a nemzeti egységállamban látta, hanem a nemzetből származó egyes államokban.” [Németből ford. Mesés Péter.] (Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat*, i. m., 256. oldal.)

kompenzálni.[47] Konzervatív oldalról a kultúrnemzet-fölfogás elutasításának oka azonban nem csupán a német államegységre vonatkozó eltérő vélemény, azaz a konzervatív irányzatoknak a német kisfejedelmek melletti elkötelezettsége volt. Ha az államnemzeti elv, a porosz államrezon-szemlélet politikai hordozója, azaz a felvilágosult abszolutizmusból kinőtt militarista-bürokratikus szent szövetségi abszolutizmus a rendi keretekbe szervezett feudális-tradicionalista rétegek törekvéseivel szemben a felülről jövő, korlátozott polgárosítás bizonyos tendenciáit is jelentette (s elsősorban ez alapozta meg a konzervatívok iránta tanúsított elutasító reakcióját), úgy a kultúrnemzeti irányzat a liberális-demokratikus nemzeti egységtörekvések ideológiai formája volt egészen 1871-ig. Már Fichténél is ez volt a koncepció társadalmi tartalma. Fichte a romantika érvelésével analóg módon állította szembe a gép mintájára értelmezett, mechanisztikus „külföldi" államművészetet az organicista módon fölfogott „német" államművészettel. Végkövetkeztetése azonban – szöges ellentétben Adam Müller vele egy időben kifejtett nézeteivel – az, hogy a masinisztikus államapparátus szükségszerűen monarchikus-zsarnoki kormányformát involvál, mivel a gép egy rajta kívül álló, ideálisan egyszemélyes akarat impulzusait veszi át s közvetíti, míg egy szerves közösség egységes vezérlő szelleme (adott esetben ez a nemzeti jellem) a közösség minden tagjában egyaránt jelen van, tehát ez a közösség elsősorban republikánus-demokratikus közösségként tételezhető. Ez a demokratikus kultúrnemzet-fölfogás lesz az ideológiája 1813 liberális értelmiségi mozgalmainak, majd 1848–49 és 1859–1863 polgári nemzeti mozgalmainak. Az intranzigens konzervatív tábor a nemzetkarakter eszméjét az 1866–1871-es időszakban is, amikor már közeledni kényszerült az államnacionalizmushoz, 48-as forradalmi eszmeként utasította el.[48] A nemzeti őstörténet képeit, a nemzeti eredetmítosz világát oly kedvvel fölidéző romantikus kultúrnemzet-fölfogás nem csupán a konzervatív vallásos pietást sértette. Az ellenséges reakciók mögött annak a veszélynek a fölismerése bujkált, amit a hallatlan politikai mozgósító erőt jelentő múlt és tradíció fölötti konzervatív rendelkezési és értelmezési monopólium szertefoszlása jelenthetett. A konzervatív szerzők tehát nem vonták kétségbe a nemzetkarakter realitását, csupán politikai vezéreszmévé emelését kifogásolták.

A fenti példák azonban nem merítik ki a kultúrnemzet-ideához való lehetséges konzervatív viszonyulásokat. Az államnemzet-koncepció elutasítása olykor annyira heves volt,

---

47 „A hatalom politikai kibontakoztatása révén beavatkozni az emberiség történetébe, nos, ez nyilvánvalóan nem lehet a német nép hivatása. Ez a germán törzs másik fő ágának, Angliának a ragyogó képessége és feladata. Anglia – mutatis mutandis – a régi Róma, Németország a régi Görögország." [Németből ford. Mesés Péter.] (Az Allgemeine Konservative Monatshefte fejtegetését idézi Heller: *Die politischen Ideenkreise der Gegenwart*, i. m., 98. oldal.)

48 „A nemzetiségek csak történelmi képződmények, amelyek a történelem folyamán megjelennek és eltűnnek, nem is szabad valami szent vagy isteni dolognak tekinteni őket. Csak a pogány világban tulajdoníthattak nekik effajta jelentőséget, mert a népek pogány istenségei maguk is egyedülálló, különös lényeknek számítottak, akik ezért különös viszonyban állhattak az egyes nemzetiségekkel. ... Mi rejlik tehát alapjában véve a nemzetiség mai dicsőítése mögött, ha nem a pogányságba való visszacsúszás? E tévelygés gyökerei egészen a reneszánsz koráig nyúlnak vissza, amikor is a koponyák antik képzetekkel teltek meg, melyek eleinte ugyan csak tudományos és esztétikai élvezetekként jelentek meg, de később benyomultak a politikai gondolkodásba is, míg a végén gyakorlatilag is érvényre jutottak. A nagy francia forradalom idején számos tekintetben nyilvánvalóan régi római példaképekhez folyamodtak, és ha ismételten voltak tribunusok és consulok, miért is ne lett volna állami kultusz, aminek bevezetésére köztudottan meg is tették a kezdeti lépéseket. Ebbe az irányba továbbmenve, a maga idejében egy Kossuth is a különös magyar istenről fantáziált, Árpád istenéről, akit segítségül hívott." [Németből ford. Mesés Péter.] (Constantin Frantz: *Der Föderalismus als das leitende Prinzip für die soziale, staatliche und internationale Organisation* [A föderalizmus mint a szociális, állami és nemzetközi szerveződés vezérelve], Mainz, 1897, 342. oldal.)

hogy ellenhatásként a visszariadó a kultúrnemzet-szemlélet iránt vált fogékonnyá. Ezt az utat járta be az ötvenes években a porosz konzervatív mozgalomban jelentős szerepet já szó orientalista, Paul de Lagarde.[49] Ő is az állam-gép analógiából indul ki, de nem Ficht hanem Adam Müller szellemében.[50] Fejtegetéseiben fölhalmozódni látjuk azt a gondolati anyagot, melyből két évtizeddel később a konvencionalizmus eszmeköre kibontakozik. Nem utolsósorban ezt az előfutárszerepet fedezi föl benne a századfordulói újkonzervativizmus, s ezért emeli a *völkisch* jobboldal egyik ideológiai „klasszikusává".

Ezzel eljutottunk ahhoz a fordulóponthoz, ahol az újkonzervatív ideológia a hetvenes nyolcvanas években átvált a kultúrnacionalista ideológiára. A váltás a konvencionalizmus kialakulásának folyamatába illeszkedik bele, annak része, mégpedig legjelentősebb része. A váltást ebben a vonatkozásban is Tönniesnél ragadhatjuk meg a legvilágosabban. Nála a közösségnek minősített társadalomszerveződési formák sorában ott találjuk a család, a falu (illetőleg város) és a hivatási közösség mellett a nemzetet is. Méghozzá kiemelt jelentőséggel. Főművének elvi bevezetésében, közösségfogalma általános kifejtése során leírja, hogy a nemzet fogalmát lényegében a hegeli „népszellem"-fogalom szociológiai konkretizálásának tekinti.[51] Az általa értelmezett közösségtípusok között tehát a nemzetet tekinti a minősített legfontosabb közösségi formának, melyben megragadható s értelmezhető a közösségfogalom lényege. E társadalmilag konkretizált népszellem analógiájára épülnek föl a társadalom egyéb közösségei is. Ez a nép-, illetőleg nemzetfogalom maradéktalanul kultúrnemzeti jellegű nemzetfölfogást mutat: a nemzet lényegét egyértelműen a nemzeti sajátosságok határozzák meg, vagyis a népkarakter (ennek szinonimája a népszellem), nem pedig a nemzet állami, politikai keretei. Visszanyúlva az államnemzeti tradícióban is jelen lévő Hegelre, Tönnies munkájával kerül be a romantikától kiinduló kultúrnemzeti tradíció az újkonzervatív nemzetfölfogásba. Az újkonzervatív ideológia a továbbiakban, egészen napjainkig, a tönniesi *Gemeinschaft* sajátos eseteként tekinti és értelmezi a nemzetet.[52]

A nemzetfogalom tönniesi értelmezésében ragadhatjuk meg leginkább a szociabilitás konvencionalista átértelmezését. A konzervatív ihletésű társadalomelmélet a szociabilitás jelenségkörét, a társadalmi kötődés elemi formáit olyan kisebb társadalmi közösségeken figyelte meg és értelmezte, amelyek tagjai egymást személyesen ismerték, ahol a tagok számára a közösségek kis méretüknél fogva viszonylataikban áttekinthetők voltak, értelmezésre, reflexióra nem szorultak – vagyis azokban a kisebb társas alakulatokban, amelyeket a szakszociológia primer csoportoknak vagy primer közösségeknek nevez. Az, amit Tönnies és az egész konvencionalista áramlat közösségként leír, lényegében azonosnak vehető a társadalmi élet primer közösségeivel. A közösségtípusok fölsorolásában ezért szerepel mindenütt első helyen a család, az egyetlen a tönniesi közösségformák közül, amely maradéktalanul megőrizte primer közösség voltát a modern tőkés társadalomban is. Ha következetesen al-

---

49 „...az állam hatékonyságát nem törzsekben, hanem tartományokban bontakoztatja ki, absztrakt szervezet, a »legszemélytelenebb és ezért a legkevésbé ideális dolog, ami csak létezik«. Itt mutatkozik meg ugyanakkor Lagarde sajátos, középkori-patriarchális monarchizmusa." [Németből ford. Mesés Péter.] (Kurt Klamroth: *Staat und Nation bei Paul de Lagarde* [Állam és nemzet Paul de Lagarde-nál], Leipzig, 1928. 41–42. oldal.)

50 „Az állam ezért Lagarde-nál ismételten a romantikusok által olyannyira gyűlölt gép képében jelenik meg." [Németből ford. Mesés Péter.] (Klamroth: *Staat und Nation bei Paul de Lagarde*, i. m., 42–43. oldal.)

51 „...a szociális determinációban lévő lényegi akaratként és közösségként értem és bontom szét azt, amit Hegel a népszellem konkrét szubsztanciájának nevez." [Németből ford. Mesés Péter.] (Tönnies: *Gemeinschaft und Gesellschaft, Előszó a 2. kiadáshoz*, i. m., XV. oldal.)

52 „A nép »életközösségét« Stapel az állammal mint puszta »munkaközösséggel« állította szembe." [Németből ford. Mesés Péter.] (Gerstenberger: *Der revolutionäre Konservativismus*, i. m., 84. oldal.)

kalmaznánk Tönnies kritériumait, a közösség egyéb formái közül csak azokat a legkisebb méretűeket lehetne *Gemeinschaft*nak tekinteni, amelyek nem nőnek túl a primer közösség méretén: falvakat, ahol még mindenki mindenkit ismer, iparosműhelyeket vagy legföljebb kisebb városok céheit, ahol a tagok mind ismerik egymást. A konvencionalista ideológia azonban nem maradhat következetes, hiszen lényege éppen abban áll, hogy a primer közösségek tanulmányozása során nyert fölismeréseket kiterjessze a társadalom nagyobb kiterjedésű, bonyolultabb fölépítésű szervezeti formáira, és megkísérelje ezeket a nagyobb szervezeti egységeket – érdek-képviseleti szervezeteket, tőkés vállalatokat, politikai pártokat, nemzetet, államot – a primer közösségek analógiájára értelmezni és vizsgálni. A konvencionalista fölfogás szerint ezek az átfogó szerveződési formák, hasonlóan a primer csoportokhoz, latens közösségek, melyeket a modern tőkés fejlődés deformált, kivetkőztetett természetes mivoltukból. Ezt az elveszített, a primer közösséghez hasonló *gemeinschaftlich* jelleget ígéri visszaadni a konvencionalizmus azáltal, hogy a primer közösség elemi szokáskultúrájából ideológiát szervez, azzal a szándékolt feladattal, hogy ez az ideológia transzponálja a primer közösség belső biztonságának, viszonyai elemi evidenciájának, bensőségének élményét és tudatát a nagyobb szervezetek tagjaira.

Ahogy a konvencionalista ideológia számon tartott közösségformái között a család volt az egyetlen, amely csupán primer közösségként létezik, úgy a nemzet volt az, ami eleve ezeket átfogó nagy közösséget képez. Éppen ezért itt ragadható meg leginkább annak az eljárásnak a lényege, amely a primer csoport elemi szokáskultúrájából e nagyközösségi forma részére termel integráló ideológiát.[53] A kis lakóhelyi közösségek szokáskultúrája, a lokálpatrióta szociális kötődés konvenciókészlete az az alapanyag, amelyből az újkonzervatív kultúrnacionalizmus ideológiája fölépül.[54] A kis lakóhelyi közösség lokálpatriotizmusa és az egész nemzetre vonatkoztatott nacionalizmus között a regionalizmus közvetít, melyet ez a szerep tesz a konvencionalista struktúrájú újkonzervatív nacionalizmus integráns részévé. A kis lakóhelyi közösségek hagyománykultúrájának, helyi szokásvilágának fölnagyított stilizációjaként, gigantikussá növelt hasonmásaként megjelenik a nemzetkarakter fikciója mint az egész nemzetet politikailag egybefogó ideologikus fantom.

Tönnies *Gemeinschaft*jához hasonlóan a nemzetkarakter is bilaterális fölépítésű teoréma volt, abban az értelemben, hogy bevallottan vagy hallgatólagosan ugyanúgy feltételezett egy ellentípust, a nemzetkarakter jellegzetes vonásaival ellentétes jellemvonások stilizált megszemélyesítőjét, ahogyan a *Gemeinschaft* föltételezte ellenpárját, a *Gesellschaft*ot. Ez természetesen nem logikai kényszerűségből fakadt, hanem a fragmentált etnikai csoportok helyzetét racionalizálta. Ezek koherenciájának folyamatos újratermelődése nem volt úgy biztosítva, ahogy egy államnemzet folytonosságát az állami keretek biztosítják. A kultúrnacionalista közösség magát, nem alaptalanul, etnikai mivoltában – a nacionalizmus nyelvén: „nemzeti létében" – fenyegetett közösségnek érezte. Ez a fenyegetettségérzés jelenik meg a nemzeti ébredések irodalmának állandó toposzát képező nemzethalál-víziókban. A nemzethalál nem fizikailag értendő, noha a művek esetleg szó szerint erről írnak, hanem abban az értelemben, hogy a közösség mint közösség fölbomlik, megsemmisül, ha egyedei

53 Egy modern szociológiai munka a fejlődő országok nemzetté válásának vonatkozásában pozitívan jellemzi az integráló nemzeti ideológia kialakításának ezt a módját. (Walter L. Bühl: *Evolution und Revolution*, München, 1970, 39. oldal.)

54 „Haza az ország szokásai és erkölcsei, haza a mód, ahogyan az emberek dolgoznak, ahogyan beszélnek, énekelnek; ahogyan öltöznek, ahogyan boldogok és ahogyan gyászolnak. Aki konzervatív módon gondolkodik, érzi mindezt. Aki így érez, konzervatív." [Németből ford. Mesés Péter.] (A. C. Kunz: *Die konservative Idee* [A konzervatív eszme], Innsbruck, 1949, 12–13. oldal.)

megmaradnak is mint egy másik etnikai közösség tagjai. Végbemehet ez természetesen ú is, hogy egy erőszakosan asszimiláló hatalom adminisztratív állami eszközökkel beolvasztja a közösséget egy másik etnikumba, és úgy is, hogy szórványterületeken az illető közösség összeházasodások, organikus egybeolvadás révén fokozatosan föloldódik. A kultúrnacionalista ideologikus tudatban azonban él egy másfajta asszimiláció veszélyének rémképe is, amelyet az a hipotetikus eset hív elő, amikor a saját etnikum azonos anyanyelvű tagjai – anélkül, hogy maguk tudnák és beismernék – jelentős számban idegen etnikai kultúra befolyása alá kerülnek, és belülről bomlasztják, fertőzik, eredeti mivoltából kivetkeztetik a nemzeti kultúrát. Az asszimilációs fenyegetettségnek ebben a víziójában nem egy nemzeti, hanem egy társadalmi probléma tükröződik torz formában. A bürokratikus-kommerciális polgári civilizáció konvencionális kötelékeket bomlasztó hatásáról van szó, mint egyfajta asszimilációról, mint a konvencionalista módon értett nemzeti önazonosság elvesztésének érzéséről. A konvencionalista ideológiai tudatban is lényegében a tönniesi *Gesellschaft* jelenik meg mint nemzeti veszedelem, nemzeti ellenség. Ekképpen keletkeznek a 19. században, főleg annak végén, már lényegében az újkonzervativizmus talaján a nacionalista kultúrkritika sajátos bipoláris nemzetmítoszai. Közülük az orosz kultúrnacionalizmus, majd a század második felében egyre inkább az orosz újkonzervatív eszmekör *szlavofil–zapadnyik* tipológiai ellentétpárja a legismertebb, ez munkálja ki legtisztábban a jelenség vonásait. Hasonló jellegű nemzetmítosz német nyelvterületen az ősgermánság kultusza, amelynek mitizált konvencionalista vonásait ugyanúgy állítják szembe a nyugati polgári fejlődéssel (például olyan jellegzetes teorémákban, mint a római jog és a germán jog szembeállítása), mint ahogy a szlavofília áll szemben a Nyugattal.[55] Németországban ezt az újkonzervatív politikai színezetű germán-kultuszt olyan nacionalista kultúrkritikai röpiratok képviselik, mint Julius Langbehn könyve, a *Rembrandt als Erzieher* [Rembrandt mint nevelő] (Leipzig, 1890), és olyan ideológiai színezetű csoportosulások, mint Richard Wagner köre Bayreuthban, Ausztriában Richard von Kralik kísérlete az ógermán eposzkincs modernizált átirataiban való fölélesztésére; a francia újkonzervativizmusban a klasszicizmus és a romantika politikai tendenciájú[56] szembeállítása, ahol sajátos módon a kaotikus destruktivizmusnak értelmezett romantika (lényeges vonásokban megfeleltetve a dionüszoszi princípiumnak Nietzschénél) jelentette a csekélyebb értékű elvet.

Mindezen érintkezési pontok alapján a kultúrnacionalizmus kifejezési formáiban lép színre a kilencvenes években az újkonzervatív nacionalizmus, jellemző módon olyan országban is, mint Franciaország, ahol a nacionalizmus teljes mértékben államnacionalista fogalomkörben alakult ki, és kizárólag ilyen hagyományai vannak. A kilencvenes években hatalmasan fellendülő francia újkonzervatív áramlat a revansizmus és a Dreyfus-pör hullá-

55 A nacionalizmusprobléma egyik vezető ismerője a *szlavofil–zapadnyik* analógiájára használja a *„Germanophil–Westler"* [germanofil–nyugatos] ellentétpárt. (Hans Kohn: *Wege und Irrwege* [Utak és tévutak], Düsseldorf, 1962, 277. oldal.)

56 „…az École romane Jean Moréas által történt megalapítása után a romantizmus kritikája a forradalom kritikájához vezetett." [Németből ford. Mesés Péter.] (Walter Frank: *Nationalismus und Demokratie im Frankreich der dritten Republik (1871 bis 1918)* [Nacionalizmus és demokrácia a harmadik köztársaság Franciaországában (1871–1918)], Hamburg, 1933, 591. oldal.)
A weimari köztársaság időszakának liberális irodalma már észlelte az újkonzervatív nacionalizmus és a kultúrnacionalista eszmekör kapcsolatát, sőt mutatkozott törekvés arra is, hogy ezt a kapcsolatot visszavetítsék, és már a francia forradalmat követő restauráció és a politikai romantika konzervativizmusában is fölismerni véljenek nacionalista vonásokat. (Friedrich Hertz: Wesen und Werden der Nation [A nemzet lényege és kialakulása]. In uő: *Nation und Nationalität*, Karlsruhe, 1927, 20–21. oldal.)

mában magát általánosságban nacionalizmusnak nevezi. Ebben a szóhasználatban a nacionalizmus egyszerűen az újkonzervativizmus szinonimájaként értendő. Barrès nacionalizmusa vagy Maurras úgynevezett integrális nacionalizmusa nem egyszerűen a nemzeti állam föltételezett érdekének képviselete meghatározott nemzeti problémákban (amilyen lehet az akkori Franciaország esetében Elzász-Lotaringia visszaszerzésének programja), hanem átfogó politikai világnézet, amely azt állítja magáról, hogy a francia nemzetkarakter politikai kifejezése.[57] Az ideologikusan erőltetett kultúrnacionalista jelleget leginkább a francia újkonzervatív nacionalista programok új keletű regionalizmusa mutatja, a francia államszervezet és közigazgatás ismert centralizáltságának kultúrkritikai színezetű bírálata. Hogy itt mennyire a konvencionalista eszmekör ideologikus vetületéről s nem valamely aktuális igazgatási probléma vagy lokális csoportérdek konceptualizálásáról van szó, azt elárulja az a paradox körülmény, hogy a francia újkonzervativizmus társadalmi bázisában a századfordulón már nyoma sem volt semmiféle vidéki földbirtokosságnak vagy hasonló regionális kötöttségű elemnek, viszont lényeges szerepet játszott benne az a legfelső igazgatási bürokrácia, amely éppen a támadott centralizmus legfőbb képviselője és haszonélvezője volt.[58]

Az újkonzervativizmus és a kultúrnacionalizmus között keletkezett kapcsolat a nyolcvanas években még elsősorban az újkonzervativizmus alkalmazkodását jelentette a nacionalizmushoz mint populáris koreszméhez. Még jelentősebb kapcsolatokat és érintkezéseket teremt a nacionalista ideológia átalakulása az imperializmus kifejlődése során. Az imperialista nacionalizmus leglényegesebb vonása az 1848-as hangvételű liberális ihletésű nacionalizmushoz képest az volt, hogy az addig szinte kizárólag külpolitikai vonatkozásokkal (nemzeti függetlenség, nemzeti állam területi egysége) kapcsolatban jelentkező nemzeti problematika a századforduló körül kezdi áthatni a belpolitikai, valamint a társadalom- és gazdaságpolitikai viszonyokat is. Ez nem a külpolitikai kérdéskör háttérbe szorulását jelenti, hanem ellenkezőleg: a külpolitikai viszonyok behatolását a politika egyéb területeire és eluralkodását ezeken a területeken. A külpolitika mintegy maga alá gyűri a belpolitikát. Ezt a helyzetet fogalmazza meg ideológiai jelleggel a bismarcki Nemzeti-Liberális Párthoz köthető ideológia és politika szellemében Leopold v. Ranke a külpolitika primátusáról kifejtett nevezetes nézetében. A belpolitika alárendelésének tendenciája két politikai csomópontban gubancolódik össze. A piaci viszonyok monopolkapitalista átalakulásának első politikai jele a védővámos külkereskedelmi politikára való áttérés, s ezzel a kötetlen külkereskedelmi forgalom liberális elvének föladása. Ez a fejlemény az egész belső gazdaságpolitikát, az értéktöbblet újrafölosztásáért folyó politikai harcot a vámtételek körüli harccá szervezi. Lényegében a vámkérdések körüli belpolitikai harcok formálják át a szabad versenyt közvetlenül üzemközi konkurenciaharcból gazdasági ágazatok közötti konkurenciaharccá. A másik probléma, a nemzetközi piacfelosztási versengés kikényszerítette fegyverkezési verseny körül kialakuló költségvetési harcok a szociálpolitikai és az adókérdéseket, valamint az osztályharccal közvetlenül összefüggő harci kérdések jelentős részét rendelik külpolitikai vonatkozások alá. Ezek a harcok a belpolitikában úgy jelentkeznek, mint a nemzet sorsdöntő kérdései körüli küzdelmek, amelyekben minden párt a nemzeti

57 Barrès ezt a címet adja teoretikus cikkgyűjteményének: *Scènes et doctrines du Nationalisme.* (Paris, 1902.)

58 Mind a konzervatív, mind a liberális tendenciájú irodalom megállapítja, hogy míg a Dreyfus-per körüli harcokban a Dreyfus melletti tábor legfontosabb osztagát jelentő radikális irányzatnak számottevő vidéki háttere volt, a regionalizmus zászlaját lobogtató Dreyfus-ellenes újkonzervatív tábor tisztán párizsi színezetű volt. (Albert Thibaudet: *La République des Professeurs,* Paris, 1927, 23–25. oldal; Max Clauss: *Das politische Frankreich vor dem Kriege* [A politikai Franciaország a háború előtt], Karlsruhe, 1928, 75. oldal.)

ügy letéteményeseként igyekszik beállítani magát, ellenlábasát pedig a nemzeti ügy ellenfeleként rágalmazza.

Ez a helyzet az átalakulóban lévő nacionalista ideológiával szemben olyan jellegű elvárást teremtett, amelynek az újkonzervatív színezetű kultúrnacionalizmus rendkívüli mértékben képes volt megfelelni. A nemzet ellensége minden korábbi nacionalizmus számára a nemzeti társadalmon kívül állt. Az államnacionalizmus esetében szokásosan valamely másik, hasonlóképpen nemzeti államban szerveződött nemzet volt a nemzeti ellenfél, a kultúrnacionalizmus esetében valamely, esetleg azonos államkeretben élő másik etnikum. A századfordulón jelentkező újkonzervatív nacionalizmus számára a nemzet ellenségei a saját társadalmon belül állottak. Olyan belpolitikai csoportok nyilvánultak belső nemzeti ellenségnek (például a „hazátlan" szocialisták, Németországban a kultúrharc után a birodalom ellenségeinek tekintett, *„Reichsfeind"* katolikusok), melyeket az újfajta nacionalista fölfogás azzal vádolt, hogy megfertőzik a nemzeti jellemet, idegenné teszik, nemzeti vonásaiból kivetkeztetik. A kultúrnacionalizmus szerkezeti fölépítésében korábban is jelen voltak azok a vonások, amelyek ezt a változást előrevetették. A rettegés a nemzeti egyéniség belülről való megmételyezésétől mindig tartalmazta azt a tendenciát, hogy a nemzeti ellenséget a saját társadalmon belül keressék. Az államnacionalista keretben *par excellence* nemzetinek érzett külpolitikai problémák belemosódása a belpolitikai problémákba az imperializmusra való áttérés talaján megteremtette azt a lehetőséget, hogy a nacionalista közszellem a saját társadalmon belül keressen nemzeti ellenséget. Az újkonzervatív nacionalizmus a nemzeti problematikát, a hazafiasság és nemzetellenesség ellentétpárját a belpolitikai harcokra, a belpolitikai szinten folyó közvetlen osztályharcviszonylatokra transzponálta, s ezáltal kényelmes eszközt nyert arra, hogy a nacionalizmus jelentős emocionális energiáit mindenkori politikai ellenfelei ellen mozgósítsa. A nemzeti problémának a belső osztályharcra vetítésére kézenfekvő eszközként kínálkozott a számos európai társadalmi és részben politikai hagyományban jelen levő antiszemitizmus, amely eleve etnocentrikus köntösben tárgyalt lényegében belpolitikai vonatkozású problémákat, egy előbb vallásfelekezetként, később etnikumként kezelt társadalmi csoporttal kapcsolva össze a polgári fejlődés defektusainak bizonyos problémáit. Ez az egyik oka annak, hogy a századfordulón az újkonzervatív mozgalmakban számos országban (Németországban, Ausztriában, Franciaországban, Oroszországban) fölbukkan az antiszemitizmus.

A századforduló újkonzervatív nacionalizmusának kialakulását a fentiekben elsősorban a meglévő alapokon kifejlődött újkonzervatív mozgalmak belső fejlődéstendenciáinak szempontjából tekintettük át. A továbbiakban egy pillantást vetünk azokra az újkonzervatív nacionalizmust alakító és előmozdító tényezőkre, amelyek közvetlenül a kifejlődő imperializmus viszonyaiból eredtek. A természettudományos szcientista világnézet, amelyet az újkonzervatív kultúrkritika, majd a nyomában kialakuló új irracionalista idealizmus ekkor, a századfordulón tett kritikája tárgyává, ezekben az években kezdett a széles tömegek mindennapi szemléletéhez szervesen hozzá tartozó közfelfogássá válni. Az imperialista időszak publicisztikai nagyüzeme, amely eleve a triviális közfelfogáshoz igazodott, s az általa terjesztett ideológiák anyagát lehetőség szerint szintén innen, a triviális közfelfogásból merítette, vulgarizált filozófiai vagy tudományos eredetű eszmék alapján igyekezett ideológiává átdolgozni a természettudományos szcientizmust. Ehhez alkalmas ideológiai struktúrát teremtő eszmeként kínálkozott a darwinizmus, mint eventuális politikai ideológia. Az angolszász országokban kialakult s a kilencvenes években Németországban is rohamosan terjedő szociáldarwinizmus kezdettől fogva a tömegpropagandára hangszerelt triviál-ideológia volt. A létért való küzdelem és a természetes kiválasztódás darwini elvei lehetőséget adtak

arra, hogy a burzsoázia ideológiává stilizálja köznapi szemléletének elemeit: a brutális prakticista cinizmust, a versenytársat a fizikai kiirtásig letipró monopolista versenyszellemet, a politikai, főleg államközi viszonylatokat nyers erőszakviszonylatokként értő naturalista fölfogást.

A szociáldarwinizmus keretet adott a kultúrnacionalista fölfogást triviális-természettudományi fogalomnyelvre átfordító imperialista újkonzervatív nacionalizmusnak.[59] A darwini öröklésten nómenklatúrájával kidolgozott fajfogalomra épülő fajelmélet végrehajtotta a romantikus kultúrnacionalizmus naturalizálását.[60] A rassznacionalizmus alapján újrafogalmazódtak a nagypolgári zsurnalisztika ideológiai üzemében az újkonzervatív nacionalizmus bipoláris fölépítésű kultúrkritikai típuspárjai is. Ezek triviális rassznacionalista vulgarizációiként jelentek meg a századforduló után a pánnacionalizmusok: a pánszlávizmus és a pángermanizmus – részben a saját nacionalizmus dimenzióit fölnagyító imperialista hódításideológiaként, részben pedig az ellenséges nacionalizmust fantomizáló, iránta gyűlöletet keltő propagandaszólamként. Ez utóbbiak sorában a legelterjedtebb és legjellegzetesebb a „sárga veszedelem" hírhedt propagandamítosza volt a wilhelminus Németországban. Hasonló módon rasszista értelmezést kapott az újkonzervatív kultúrnacionalista talajon kialakult politikai antiszemitizmus is.

AZ ÚJKONZERVATIVIZMUS A SZÁZADFORDULÓ ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A kilencvenes évek újkonzervatív hullámában az újkonzervatív erők egy része a korábbi pozíciókat foglalta el az új feltételek között. Politikailag az új polgári konjunktúra által újjáratermelt alkalmazkodási nehézségekre reagált, folytatva a konkurenciaharcban rosszul szereplő rétegek érdek-képviseleti harcát a konkurenciaharc megváltozott feltételei között. Más újkonzervatív erők viszont már az imperialista kor monopolburzsoáziájának politikai avantgárdjaként léptek föl. Azt a kötött gazdasági antiliberális politikai alternatívát képviselték, amely a monopolburzsoázia érdekeinek – elvontan tiszta gazdasági, társadalmi, politikai viszonyokat föltételezve, tehát mintegy modellszerűen – már jobban megfelelt volna, mint a liberális szabad piac formái. Olyan előőrs szerepét játszották, amely mögött nem volt ott szorosan a haderő zöme. A döntő összecsapásokban a többség nem zárkózott föl avantgárdjához, nem vállalta annak végleges álláspontját. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a fölfutó konjunktúrában minden megoldható volt az adott keretek között is: a fegyverkezési verseny, az ezt ellenző munkásmozgalom politikai semlegesítése, a termelés expanziójának fenntartása; nem volt szükség radikális intézményes változásokra, mint majd egy más időszakban a forradalmak fenyegetése miatt, valamint a válság megrázkódtatásainak hatása alatt. A szocialista munkásmozgalom erejének megnövekedése a századfordulón inkább visszarettentette, mint leszámolásra ösztönözte a monopolburzsoázia fő erőit. Rohamának leszerelését és az ellenzéki tőkéscsoportokkal kialakítandó *modus vivendit* inkább kompromisszumok útján kívánták elérni, és nem a politikai erőszak eszközeivel.

A századforduló újkonzervatív hulláma rövid idő alatt elült, anélkül, hogy a mozgalom számára maradandó eredményeket hozott volna. A tízes években a konjunktúra és a fegy-

---

59 Van szerző, aki a naturalista nacionalizmust az államnacionalizmus és a kultúrnacionalizmus mellé alapvető típusként besorolni javasolja. (Lásd Heller: *Die politischen Ideenkreise der Gegenwart*, i. m.)

60 Lásd erről Peter Richard Rohden: *Die Hauptprobleme des politischen Denkens von der Renaissance bis zur Romantik* [A politikai gondolkodás fő problémái a reneszánsztól a romantikáig], Berlin, 1925, 77. oldal.

verkezés teremtette politikai konszolidáció légkörében összezsugorodik az újkonzervatív politikai aktivitás mozgástere. A vereség és visszaszorulás kétféleképpen hat az újkonzervatív mozgalmakra. Egyes személyek, csoportok, irányzatok rezignálttá válnak, a populáris aktivitás gondolatát kilátástalannak tartják, és elfordulnak tőle. Lemondanak arról, hogy széles közvéleményre hassanak, hogy utcai tüntetéseket szervezzenek, s tömegmozgalmat építsenek ki. Tömegektől elforduló ezoterikus elitmagatartás és elitkultusz jellemzi a századforduló után ezeket a csoportokat. Ennek tulajdonítható, hogy az Action Française Maurras vezette szárnya 1908-ban a radikális újkonzervatív politikai fordulat (az ő esetükben ez a monarchia restaurációjának programját jelentette) megvalósítását már nem a boulangizmustól és a Dreyfus-per körüli harcokhoz hasonló tömegmegmozdulásoktól várja, hanem egy szűk aktivista csoport által szervezett katonai puccstól.[61] Az exkluzív politikai szervezeti formákba való visszavonulás tendenciája mutatkozott a húszas évek második felében Németországban is, ahol a rasszista újkonzervatív úgynevezett *völkisch* mozgalom jelentős csoportjai a szabadkőművesség ezoterikus formáját igyekeztek átvenni, és a germánság kultuszvilágából vett szertartásokkal germán páholyokat létesítettek. Ezek nem tömegmozgalom, sőt nem is önálló politikai párt életre hívását tekintették célnak, hanem a különféle társadalmi, gazdasági, hivatali és értelmiségi területeken tevékenykedő prominensekből olyan elittömörítő szervezetet akartak létrehozni, amely a parlamenti pártok keretein átlépve, a legkülönbözőbb területeken és döntési szinteken szerez érvényt a szervezet céljainak. A *völkisch* páholyok elsősorban a bürokratikus adminisztratív hierarchia parancsnoki pozícióit igyekeztek embereikkel betölteni, s rajtuk keresztül befolyásolni politikai céljaik érdekében a magasabb adminisztratív posztokon hozott döntéseket. Ilyen jellegű alakulat volt a Germanensorden[62], az Armenen… a müncheni Thule Gesellschaft.[64] Az ezoterikus elitmagatartást képviselte napi politikától elzárkózó arisztokratikus magatartásában a Stefan George körül tömörült ideológus kör.

Az újkonzervatív mozgalmak más csoportjait viszont az elszenvedett vereségek éppen arra a következtetésre juttatták, hogy nem volt kielégítő a populáris tevékenységük, nem tudták elég hatékonyan megnyerni az utcát, a tömegeket, nem voltak versenyképesek e téren a szocialista munkásmozgalommal. A megoldást a mozgalom populáris vonásainak erősítésében, s elsősorban is a szociális demagógia fokozásában keresték. Ilyen törekvés mindenekelőtt azoknál az újkonzervatív erőknél mutatkozott, amelyek az imperialista monopolburzsoázia popularitásigényét kísérelték meg ideologikus formába önteni. Az újraértelmezett imperialista nacionalizmus és a szociális demagógia szintézisét tűzték ki célul, olyan összefogó ideológia megteremtését, amely a két, nagy tömeghatású ideológiai tényezőt egybekapcsolja. Németországban Bismarck és Lassalle egykori kapcsolatának emlékét idézte föl az újkonzervatív oldal, hogy megtegye első közeledési gesztusait a szer-

61 Az államcsíny programját Maurras „Si le coup de force est possible" című írásában hirdette meg, amelyet függelékként csatolt a monarchizmus ideológiáját megalapozó nagyszabású programírásához, az *Enquête sur la Monarchie-hoz*.

62 Jellegéről és szervezeti fölépítéséről képet ad egy rendőri jelentés, amelyet 1924. augusztus 24-ei dátummal terjesztettek a thüringiai belügyminiszter elé. (*Deutsches Zentralarchiv*, Potsdam [a továbbiakban DZA], a *Reichskommissariat für Sicherung der öffentlichen Ordnung* [A közrend biztosításának birodalmi felügyelete] [továbbiakban: RKO] iratai, 329. kötet.)

63 Jellegéről és tevékenységéről: DZA RKO, 285. kötet, 1923. március 1-jei jelentés.

64 A szervezetről képet ad egy résztvevő visszaemlékezése: Rudolf von Schottendorff: *Bevor Hitler kam* [Mielőtt Hitler jött], 2. kiadás, München, 1934.

vezett munkásság felé. E rövid életű taktikai együttműködés a hatvanas években éppen a kialakulóban levő újkonzervatív mozgalom kiinduló helyzetében keletkezett, amikor a még gyenge munkásmozgalom a konzervatív erők számba jöhető szövetségesének tűnt a fő ellenséggel, a liberális burzsoáziával szemben. A front másik oldalán Lassalle hasonló logikával tekintette a liberális burzsoáziát a kizsákmányoló osztályfront fő erejének, amely ellen taktikai szövetségre léphet a munkásmozgalom a már levitézlettnek tekintett junker rétegekkel. A századfordulón a helyzet már egészen más volt. A monopolburzsoázia fő ellenfele a munkásmozgalom volt, amely ugyan még nem fenyegette megdöntéssel a monopolburzsoázia uralmát, de veszélyes ellenfele volt a fegyverkezési programoknak. Ez a kompromisszum adott esetben a munkásmozgalom számára sem az uralkodó osztályok egy periferiálisnak tekinthető csoportjával való megegyezést jelentette volna, hanem a burzsoáziának éppen azzal a fő erejével jelentett volna megegyezést, amelynek hatvanas évekbeli elődje akkor még a liberális lobogó alatt sorakozott. Az egykori kapcsolat fölidézése tehát inkább romantizáló stilizálás volt, mintsem tartalmas analógia. Arra azonban alkalmas volt, hogy modellálja azokat az alapelveket, amelyek szerint a nagyburzsoázia hajlandó megkötni az új kompromisszumot. Az új kompromisszum feltételezett kerete lényegében a munkásmozgalom beépülése lett volna az imperialista-militarista külpolitika rendszerébe, melyért ellenszolgáltatásokat remélhetett volna.[65] Ezzel a programmal, a munkásosztály adott rendszerbe integrálásának tervével lép föl a kilencvenes években Friedrich Naumann mozgalma, amely Naumann más összefüggésekben már hivatkozott 1905-ös programkönyvében (*Demokratie und Kaisertum*)[66] kiadja a „demokratikus császárság" jelszavát, amely azután – olykor „szociális császárság" formában – a századelő egyik legdivatosabb újkonzervatív politikai jelszava lesz.[67]

Az imperialista monopolburzsoáziához kötődő újkonzervatív csoportok a századforduló után az imperializmust önálló ideológiának nyilvánítják, s mint ilyenbe építik bele az újkonzervatív eszmekör gondolati anyagát. Franciaországban az újkonzervatív tábor egy magányos teoretikusa, Ernest Seillière tesz kísérletet arra, hogy a klasszicizmus–romantika ellentétpárt ebben az új keretben helyezze el, és a klasszicizmus némileg túlhaladott, statikusan merev fogalmát az imperializmus dinamikusan értelmezett fogalmával cserélje föl.[68] Az imperializmust mindent átfogó ideológiai fogalomként értelmezve, könyve első kötetében tárgyalja Gobineau rasszimperializmusát, a másodikban Nietzschét mint az individualista magatartás reprezentánsát, a harmadikban az általa „demokratikus imperializmusnak" nevezett irányzatokat, s a negyedikben elvégzi a romantika bírálatát. A könyv politikai célkitűzését a harmadik kötet hordozza: bevallottan a demokratikus eszmei tradíció olyan értelmezésére törekszik, amely alapja lehet az újkonzervatív tradíciónak. A demokratikus imperializmuson belül Seillière megkülönböztet „plebejusimperializmust" – ennek reprezentánsa Rousseau, itt a Franciaországban éppen előretörő radikális polgári demokratizmusról van szó –, „individuális proletárimperializmust" – ennek reprezentánsa Proudhon, s itt a szindikalista munkásmozgalomról van szó –, továbbá „proletárosztály-imperializ-

---

65 A normatívvá stilizált Bismarck–Lassalle „kézfogást" a fasizmus felé tendáló német jobboldali politikai tradícióban központi jelentőségűnek tekinti, sőt túlbecsüli Kurt Stechert *Wie war das möglich?* [Miként volt lehetséges?] című művében (Stockholm, 1945).

66 *Friedrich Naumann könyve 1900-ban jelent meg, 1905-ben a 4., átdolgozott kiadás látott napvilágot.* – A szerk.

67 Naumann nem állott egyedül ezzel a jelszóval. Már a kilencvenes évek legelején volt olyan röpirat, amely kiadta ezt a jelszót, sőt egy „Császári Szocialista Párt" alakítását is meghirdette. (Lásd Friedrich Bauer: *Kaiser und Arbeiter* [Császár és munkások], Bonn, 1891.)

68 Ernest Seillière: *Philosophie de l'impérialisme*, 1–4. kötet, Paris, 1903–1908.

must", ami a marxizmust jelenti. Seillière megítélése szerint a demokratikus imperializmusé a jövő,[69] s bevallott célja a munkásmozgalom „visszatérítése" saját táborába.[70] Hasonló, önálló ideológiai koncepcióként értett imperializmuskoncepció lesz Németországban a Freikonservative Partei ideológiája a tízes években, amikor a párt orgánumának szerkesztését a neves újkonzervatív politológus és publicista, Adolf Grabowsky veszi át. Ez az irányzat is populáris értelmezést és programot kíván adni az imperializmus ideológiájának.[71] A fenti irányzatok a munkásmozgalom reformista áramlataiban keresik a potenciális szövetségest. A politikai hatalomról lemondó, csak a munkásosztály gazdasági helyzetének javításáért harcoló konzekvens reformizmus, kiegészülve az imperialista fegyverkezési, gyarmati és külpolitikát elfogadó, ennek gyakorlatához igazodó nacionalista orientációval – ez jelentette volna a munkásmozgalom olyan alakulatát, amellyel az imperialista újkonzervativizmus kapcsolatot akart találni.

Franciaországban más újkonzervatív csoportok a populáris pozíció gyengeségéből a harcok idején másféle konzekvenciákat vontak le. Ezek a csoportok elsősorban nem a szociális kérdésekre összpontosítottak, hanem a Dreyfus-per, majd a második kultúrharc eseményeinek tömegmegmozdulásait kísérték figyelemmel. Ezek faszcináló élménye vezetett elvi pozícióik átértékeléséhez is. Viszonyuk az új fejleményekhez amolyan, a nagy események mámorát követő „katzenjammer" volt, kiábrándulás a kompromisszumpolitika visszaállása, a politikai konszolidáció miatt. Keserű belátása annak, hogy hatalmas, egymással összecsapó tömegmozgalmak lendülete sem volt elég ahhoz, hogy a politikának maradandó új formákat adjon; az eruptív erejű tömegmozgalmak hulláma lefutott, s a politikai élet ott folytatódott, ahol abbamaradt. Ez az élmény a francia újkonzervativizmus soraiban a parlamentáris kormányzati formából való általános kiábrándulást eredményezi. Az eredetileg revansista-nacionalista programmal alakult Action Française ezeknek az élményeknek a hatására áll át az antiparlamentáris parancsuralmi kormányforma értelmében fölfogott monarchizmus álláspontjára. Az újkonzervativizmusnak ez a populáris módszerek felé tapogatózó irányzata nem a munkásmozgalmi reformizmussal keresi az érintkezést. Ellenkezőleg. A reformizmus nagy történelmi pillanata, Millerand-nak, az első szocialista miniszternek a belépése a Waldeck-Rousseau-kormányba az újkonzervatív irányzat számára azt jelentette, hogy a tömegerő mozgósítására valóban egyedül képes szocialista munkásmozgalom lemondott a liberális rendszer alapjaiban való felforgatásáról, s kész beépülni a liberalizmus politikai struktúrájába. Az újkonzervatív csoportoknak a konszolidációt elfogadni nem akaró része a munkásmozgalomnak ahhoz a – szindikalista – szárnyához vonzódott, amely maga is a szocialista pártok reformista megalkuvásával szembeni ellenérzésből született, s a korábbi tömegmozgalmakat kívánta továbbfejleszteni, radikálisan tagadva a parlamenti rendszert. Az ellenség és az attitűd bizonyos közössége érintkezési pontokat teremt az újkonzervatív és a szindikalista irányzatok között, s ezeken a pontokon rövid életű, epizodikus kapcsolatok is kialakulnak. Ilyen kapcsolatokat épít ki a szindikalizmustól az Action Française táborába átváltott Georges Valois és az általa megszervezett Cercle Proudhon.

---

69 „...a közeli jövő szemlátomást a demokratikus imperializmusé." (Ernest Seillière: *Die Philosophie des Imperialismus* [Az imperializmus filozófiája], 3. kötet, Berlin, 1907, 437. oldal.)

70 „A proletár imperializmust a józan ész útjára visszavezetni – ez könyvem, Az imperializmus filozófiája harmadik kötetének értelme és célja." [Németből ford. Mesés Péter.] (*Ugyanott*, V. oldal.)

71 „Azonban minden attól függ, hogy az imperializmust mint világnézetet nem csupán mint kevesek gondolatát, hanem mint népi gondolatot terjesszük és mélyítsük." [Németből ford. Mesés Péter.] (Adolf Grabowsky: „Der Imperialismus als Weltanschauung" [Az imperializmus mint világnézet], *Das neue Deutschland*, 1912. október 5.)

Az újkonzervativizmusnak e
föllépő, végletesen szélsős
kialakítani,[72] s nem a szociá
képviseleti mozgalmak hatél
te az érintkező szélsőségek
Sorel dolgozza ki a politika
méletét, mellyel inkább az i
továbbépítéséhez járult hoz
mert tömeglélektan-koncep
mobilizálásának elméletét.[74]
Az újkonzervatív ideológi
lehetséges gondolati vonalá
ezt az utat választották, az
helyzete tükröződött. A sz
hogy az újkonzervatív antili
föltételei az imperializmus
dációja idején azonban eze
az előtt a kérdés előtt állot
amelyben – megítélésük sz
re méltó nincsen. Az újkor
egyik vezető publicistája, É
párizsi kommün előtt saját
intézményei, vezető társada
megrázó élményének hatás
vizmus tárgyalt korszakána
Arthur Moeller van den Br
vatív politika feladata a ke
végleges szakítást jelent a
kialakult, társadalmilag lé
megőrizni feladata volna;
ben. A súlypont a valóság
nem a valóság lesz, hanen
a cselekvési attitűdöt jele
valóságos) cselekvést. Ezt

---

72 Sorel német monográfusa
aktivitása az antiszemita töm
suló szerző felfogásában is te
tivitás között. „Ha a szociali
dagok gyűlölete, akkor föltá
ford. Mesés Péter.] (Michael
73 Georges Sorel: *Réflexions s*
74 Gustave Le Bon: *A tömegl*
75 Édouard Drumont: *La*
Demokratie im Frankreich, i. m.,
76 „Az a konzervativizmus, a
hely, elsősorban olyan dolgo
ford. Mesés Péter.] (Arthur
Berlin–Hamburg–Leipzig, 1

Az újkonzervativizmusnak ez az irányzata elsősorban a dinamikus, erőszakos formákban föllépő, végletesen szélsőséges tömegmozgalmak felkeltésének technikáját igyekszik kialakítani,[72] s nem a szociális kérdések megoldásának aprómunkájára szervezhető érdekképviseleti mozgalmak hatékonyabb létesítésének módszereit. A probléma elméleti vetülete az érintkező szélsőségek mindkét pólusát aktivizálja. A szindikalista oldalon Georges Sorel dolgozza ki a politikai mítoszok által kiváltható tömegmozgalmi erőszak átfogó elméletét, mellyel inkább az újkonzervatív jobboldali, mint a baloldali-szocialista eszmekör továbbépítéséhez járult hozzá.[73] Az újkonzervatív oldalon Gustave Le Bon dolgozta ki ismert tömeglélektan-koncepciójában kultúrkritikus szemléleti alapon a tömegek demagóg mobilizálásának elméletét.[74]

Az újkonzervatív ideológiának ez a fejlődési vonala az abszurd végiggondolásának egyik lehetséges gondolati vonalán haladt. Azoknak a csoportoknak a magatartásában, amelyek ezt az utat választották, az ellenzékiségbe szorult konzervativizmus mindenkor paradox helyzete tükröződött. A századforduló fellendülő újkonzervatív mozgalmai azt remélték, hogy az újkonzervatív antiliberális kötött gazdasági alternatíva gyakorlati megvalósításának föltételei az imperializmus időszakában javulnak. A vereségek után, a tízes évek konszolidációja idején azonban ezek a remények hiú ábrándnak tűntek. A konzervativizmus ismét az előtt a kérdés előtt állott, hogy mit jelent a konzervatív álláspont egy olyan valóságban, amelyben – megítélésük szerint – semmi konzerválható, illetőleg konzerválásra, megőrzésre méltó nincsen. Az újkonzervativizmus hajnalán a francia szélsőjobboldali katolicizmus egyik vezető publicistája, Édouard Drumont megrendülten tudatosította magában, hogy a párizsi kommün előtt saját korának francia társadalmát még olyannak tekintette, melynek intézményei, vezető társadalmi osztályai megérdemelték, hogy harcoljanak értük, a kommün megrázó élményének hatására azonban megrendült ez a meggyőződése.[75] Az újkonzervativizmus tárgyalt korszakának végkifejletekor a német újkonzervativizmus vezető ideológusa, Arthur Moeller van den Bruck számára a probléma úgy fogalmazódik meg, hogy a konzervatív politika feladata a konzerválásra érdemes dolgok létrehozása.[76] Ez a megfogalmazás végleges szakítást jelent a tradicionalista konzervativizmussal. Itt, az adott, történetileg kialakult, társadalmilag létező valóságban semmi nincsen, amit a konzervativizmusnak megőrizni feladata volna; ilyesmit a konzervatív cselekvésnek kell majd létrehoznia a jövőben. A súlypont a valóságról áttolódik az aktivitásra – a konzervatív mozgalom centruma nem a valóság lesz, hanem az attitűd, mivel a valóságban nem gyökerező aktivitás csupán a cselekvési attitűdöt jelenti, nem a valóság megváltoztatására irányuló hatékony (s ezért valóságos) cselekvést. Ezt a folyamatot nevezhetjük több más szerzővel egyetértve a konzer-

---

72 Sorel német monográfusa szerint a heroikus lendületüket elvesztett szocialista mozgalmak agresszív aktivitása az antiszemita tömegmozgalmak formájában folytatódik eltorzultan. A tárgyával erősen azonosuló szerző felfogásában is tetten érhető az érintkezések keresése a szocialista és újkonzervatív tömegaktivitás között. „Ha a szocializmusban elhamvad a heroikus lendület, ha a szocializmus már csupán a gazdagok gyűlölete, akkor föltámasztja azt a szelet, amely az antiszemitizmus viharává válik." [Németből ford. Mesés Péter.] (Michael Freund: *Georges Sorel*, Frankfurt, 1932, 111. oldal.)

73 Georges Sorel: *Réflexions sur la violence*, Paris, 1908.

74 Gustave Le Bon: *A tömegek lélektana*, Budapest, 1913.

75 Édouard Drumont: *La France Juive devant l'Opinion*, Paris, 1886. (Idézi Frank: *Nationalismus und Demokratie im Frankreich*, i. m., 314–315. oldal.)

76 „Az a konzervativizmus, amelyben megvan a becsvágy, hogy ne ritkaséggyűjtemény legyen, hanem műhely, elsősorban olyan dolgokat próbál létrehozni, amelyek valami újnak az alapjai lehetnek." [Németből ford. Mesés Péter.] (Arthur Moeller van den Bruck: *Das dritte Reich* [A harmadik birodalom], 3. kiadás, Berlin–Hamburg–Leipzig, 1931, 273. oldal.)

vativizmus nihilizálódásának.[77] A konzervativizmus nihilista végfázisa (ebben az irányban ugyanis nem folytatható tovább) az aktivitás egyre radikálisabb formáit igenli, de csupán mint cselekvő attitűdöt, s nem mint reális cselekvést. Az így romantizált cselekvő attitűd valójában nem praktikus, hanem esztétikai relevanciával bír. Ez hozza a tízes évek konzervatív nihilista aktivitáskultuszát a kor művészeti avantgardizmusának közelébe.

A művészeti avantgárd-aktivizmussal elsősorban az azonos kultúrkritikai gyökér köti össze a konzervatív aktivizmust. A kritika közös tárgya a dekadencia-komplexum. A művészetben a korábbi parnasszista művészet testesíti meg a dekadenciát jelentő enerváltságot, betegességet, erőtlenséget. A politikai kritika számára ezek a parlamenti élet úgynevezett kretenizmusában jelennek meg. A hetvenes-nyolcvanas évek kultúrkritikája a technikát tette romantikus kritika tárgyává, a tízes évek kultúrkritikája a technikát romantizálta. Bizonyos jelenségek azonban változatlanul a kultúrkritika tárgyai maradtak. A nyárspolgári élet trivialitása, az üzleti élet haszonlesése, a polgárság hedonista élvezetvágya és kényelemszeretete a hetvenes-nyolcvanas években az intim szubjektivitás mérlegén találtatott könnyűnek, a tízes években a heroikus aktivitás pozíciójából ítéltetett el.

A politikai és művészeti avantgardizmus és aktivizmus egybemosódásának értelmiségszociológiai alapjai is vannak. A modern művészeti törekvéseket hordozó művészvilág szerveződése a korábbi bohém individualista formációk után, a századforduló táján mozgalomszerűvé válik. Az avantgárd művészeti mozgalmak szervezeti alakzatai s ezek légköre sok szempontból közelítenek az időszak politikai avantgárd mozgalmainak szervezeti életéhez. A mozgalmi aktivitás szelleme sok rokon vonást mutat a politikai és művészeti mozgalmakban; s miként az újkonzervatív politikai mozgalmak bizonyos részében a hangsúly a politikai cselekvésről a cselekvő attitűdre tolódik, a művészeti avantgardizmusban is végbemegy hasonló hangsúlyeltolódás a szoros alkotótevékenységről az avantgárd művészi attitűdre. Mindez előmozdítja az érintkezéseket.

A művészet szorosan vett belső fejlődése is hasonló tendenciát mutat. A századforduló legmodernebb irányzataira jellemző a művészi magatartás átalakulása. Az impresszionizmus bensőségbe vonuló kontemplatív magatartását a szubjektum kreatív aktivitásának dinamikáját kifejezni igyekvő expresszionizmus kifelé, a világ felé forduló magatartása váltja föl, amelyhez a gépi erő külső dinamikája művészi megragadásának törekvése társul a futurizmusban. Megmarad viszont a végletes szubjektivitás, az ábrázoló attitűd hangsúlya az ábrázolás tényszerűségével szemben. Az érintkezés azonban csupán látszólagos. A radikális baloldali törekvések a politikai téren kibontakozó aktivitást ki akarják terjeszteni

---

77 „...Oly remek koponyák, mint Maurras vagy Barrès hiába próbáltak a konzervativizmusból elméletet csinálni. Az olyan életérzés, amelyik elveti a mát, mert az borzongással tölti el a jövőre nézve, nem ismeri a szabályokat. Louis Dimier, egy korábbi tanítványa, elismerte, hogy Maurras belülről üres volt, ebben az ürességben konstruált egy »államot«, hogy az űrt kitöltse, de valójában éppoly üres maradt, mint amilyen korábban volt. Az a kérdés, véli, vajon Maurras valóban vágyott-e arra, hogy délibábját megvalósulni lássa. A konzervatívok kétségbeesésből meggyőződésesek. Vannak olyan helyzetek, amelyekben tanácsosnak tűnik, és vannak olyan embertípusok, amelyek számára a legszebb, ha egy vesztett ügyért harcolhatnak. De elméletet nem lehet ebből építeni, hiszen egy olyan ügy számára, amelyet az ember maga is elveszettnek tart, nem lehet híveket szerezni. Az irracionalizmus iránti, már oly sokszor leírt hajlam, amely a nyugati értelmiség el nem hanyagolható részét az elmúlt fél évszázadban jellemezte, és a szellemi magatartások egész komplexuma, amelyek ezzel összefüggenek, végeredményben abban a tényben leli eredetét és magyarázatát, hogy nem más, mint az utóbbi ötven év társadalmi eltolódásaira való reakció." [Németből ford. Mesés Péter.] (Jan Romein: Über den Konservativismus als historische Kategorie [A konzervativizmusról mint történeti kategóriáról]. In *Wesen und Wirklichkeit des Menschen* [Az ember lényege és valósága], Klaus Ziegler szerk., Göttingen, 1957, 239. oldal.)

mokat, hogy a társadalmi ellentéteket a közjogi lepel alól visszavigye a nyílt társadalmi harc színterére, s ott verje meg a konzervatív erőket. Hasonló demagóg eszköze volt később az udvarnak a magyar konzervatívokkal szemben az általános választójoggal való zsarolás is. A közjogi harc a dualizmus egész hátralévő időszakában a polgári fejlődés híveinek s növekvő számú ellenfeleinek álcázott hadszíntere lesz, ahol a képtelen és soha komolyan nem vett közjogi követelések (magyar vezényszó, önálló magyar bank) mögött nagyobb harc folyik a magyar uralkodó osztályokon belül, mint az osztrák és a magyar uralkodó osztályok között. Ebben a harcban a koalícióban és utódaiban rendszeresen egy oldalra kerülnek olyan társadalmi erők, amelyek az alapkérdés – a polgári fejlődéshez való viszony – tekintetében gyökeresen ellentétes állásponton vannak, s torz egységfrontba tömörülnek olykor radikális demokratikus erők is a legszélsőségesebb reakció erőivel.

ÚJ VONÁSOK A SZÁZADFORDULÓ MAGYAR KONZERVATÍV POLITIKAI GONDOLKODÁSÁBAN

A kilencvenes évek a társadalmi és politikai problémák összetorlódásának időszaka volt Magyarországon. A megelőző két évtized viharos tőkés fejlődése megbontotta az uralkodó osztályoknak a kiegyezés után kialakult erőegyensúlyát, a nemesi eredetű földbirtokos rétegek mellett helyet biztosítva az uralkodó osztályok soraiban a felemelkedett ipari, kereskedő- és pénztőkés rétegnek. Az utóbbiak gazdasági és társadalmi súlyának állandó növekedése jellemzi az évtizedet, a század utolsó éveiben pedig már a politika síkján is kezdenek elválni a polgárság sajátos törekvései az uralomban részes rétegeket átfogó heterogén Szabadelvű Párt politikájától: 1901-ben fellép Vázsonyi Vilmos Demokrata Pártja, politikai színezetet öltenek a tőkés érdek-képviseleti szervezetek. Az ebből a szempontból már súlyosan ellentmondásos nyolcvanas évek[46] után, a kilencvenes években folytatódik a hagyományos földbirtokos rétegek polgári viszonyokhoz való alkalmazkodásának gyötrelmes folyamata. A századvég publicisztikája hangos a dzsentri középbirtok tönkremenetelének panaszaitól; zömmel az utolsó évtizedre esik a tönkrement dzsentri hivatalba áramlása.[47] Az évtized második felében az agrárszocialista mozgalmak, a szociáldemokrata munkásmozgalom fellépése, valamint a nemzetiségi problémák súlyosbodása élezi ki az uralkodó osztályok belső erőviszonyainak eltolódásából következő problémákat.

A politikai szférában fordítva tükröződik a tőkés polgárság társadalmi súlyának növekedése. A kilencvenes évek elején nem a polgárság politikai álláspontjának határozottabb megfogalmazására kerül sor – ez, mint láttuk, csak a századfordulón következik be –, hanem a polgárság társadalmi térhódítása reakciójaként a nemesi eredetű földbirtokos rétegek sajátos érdekeinek markánsabb, artikuláltabb újrafogalmazására. Az uralkodó rétegek tradicionális és polgári elemeinek éles politikai összeütközésére a kilencvenes évek első felében az egyházjogi harcok során került sor. A polgári házasság intézménye a zsidó származású polgárság asszimilációjának és társadalmi beilleszkedésének további lépését jelentette. Elsősorban erre reagált – s nem a katolikus felekezet helyzetének változására – a

46 A jelen tanulmányban érintett problémák jelentős része már a nyolcvanas évek során fölbukkan. Szinte minden itt tárgyalt kérdés közvetlen előzményei a nyolcvanas évekre nyúlnak vissza. Ezeket azonban jelen tanulmány keretei között nem áll módunkban érinteni, csupán ezúton jelezzük.

47 A polgári viszonyok nagyobb adminisztrációigénye mellett ez a folyamat is tükröződik az állami hivatalnokok számának növekedésében a kilencvenes évek során. Az állami alkalmazottak száma 1892–1902 között 60 776 főről 97 835 főre emelkedik. (Az állami költségvetés adatai alapján közli Neményi Ambrus: *Bureaukracia Magyarországon*, Budapest, 1902, 6. oldal.)

tradicionalista közvélemény.[48] Az egyházjogi törvények revíziójára törő akciók áramában merül föl az 1896-os választások előkészületei során a konzervatív irány föltámasztásának követelése, ha szükségesnek mutatkozik, önálló konzervatív párt alakítása által.[49]

Sajátos mozzanat volt ezekben a röpiratokban az elvi antiliberalizmus.[50] A hagyományos magyar konzervativizmus programja ugyanis – mint már említettük – a „fontolva haladás" volt: a liberalizmustól mérték és nem minőség választotta el. Programja ugyanaz a polgári átalakulás volt, ugyanazokat a polgári értékeket, intézményeket óhajtotta Magyarországon megvalósítani, mint a liberalizmus, csupán lassabb tempóban, a történetileg kifejlődött intézmények, hagyományok nagyobb fokú respektálásával. Külföldi példaképei a liberalizmus klasszikusai: Stuart Mill és Guizot voltak, s általában az angol tory liberális konzervativizmus.

A kialakuló konzervatív mozgalom magja és vezető gárdája a Nemzeti Párt és az 1895–96-ban a Szabadelvű Pártból kivált Szapáry-csoport; a mozgalom számításba vett vezetője Apponyi Albert.[51] Rajtuk kívül az új arculatú konzervatív áramlat még két politikai irányzatot számíthatott táborához, melyek bizonyos szervezettséggel bírtak, és számottevő tömegbázist ígértek: a Katolikus Néppártot és a Károlyi Sándor nevéhez kapcsolódó úgynevezett agrárius irányzatot. A programröpiratok az újkonzervatív tábor politikai tartalékának tekintették a Függetlenségi Párt konzervatív színezetű Ugron-szárnyát is.[52] Ez utóbbi meg-

---

48 Egy, a dualista időszak későbbi szakaszában íródott politikai munka konstatálja, hogy a kilencvenes években a jelzett események nagymértékben fokozták az arisztokrácia közvetlen részvételét a politikai életben: „... lehetetlen meg nem emlékeznünk egy igen figyelemreméltó jelenségről: s ez a magyar aristokratiának élénkebb részvétele a parlamenti s általában a politikai életben – mely különösen a 90-es években kezd intenzívebben érezhetővé válni. Nem csalódunk talán, ha ebben az egyházpolitikai törvényeknek, az ennek nyomán felélénkült főrendiháznak, nemkülönben az ez időkben Európa-szerte tapasztalható és a vámpolitikai kérdésekben kulmináló agrár és sociális irányzatoknak tulajdonítunk, mint mozgatóknak, impulsióknak szerepet." (Deák Albert: *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon*, Budapest, 1912, 2. kötet, 169. oldal.)

49 A konzervativizmus újjáélesztését szorgalmazó, valamint újkonzervatív párt alakítását propagáló röpiratok és elvi dokumentumok 1895–96-ban: Asbóth János: „Korunk uralkodó eszméi" című, 1896. október 14-én tartott akadémiai székfoglalója [megjelent Asbóth *Társadalom-politikai beszédei* című gyűjteményes kötetében (Budapest, 1898)]; Csathó Aurél: *Nemzeti konzervatív párt*, Budapest, 1895; *A liberális párt bukása*. Írta: Egy Conservativ, Wien, 1896.

50 „Napok óta nélkülöztelek a bankdirektorok, Verwaltungsratok stb. házában, akiknek megijedésükön élvezettel mulattunk. ... Az bántja őket, hogy már azon rétegekben is elvesztette minden befolyását a liberalizmus, ahol eddig legelszántabb előharcosai voltak. Bécs majdnem tökéletesen antiliberális" – írja Rakovszky István Bécsből Kaas Ivornak 1897. március 3-án. (OL, *Kaas Ivor iratai*, P. 336, 3. doboz.) Az idézett passzus világosan mutatja, hogy a legtudatosabb konzervatív vezetők már egy nemzetközi méretű antiliberális front szereplőinek tekintették magukat.

51 „Ennek a pártnak [a még nem létező, virtuális nemzeti konzervatív pártról van szó – *Sz. M.*] ma még csak láthatatlan vezére Apponyi Albert gróf." (Csathó: *Nemzeti konzervatív párt*, i. m., 16. oldal); az 1896-os anonim röpirat Apponyit (akit magyar „lord Beaconsfieldként" aposztrofál) szánja egy konzervatív „árnyékkormány" miniszterelnökének, Szapáryt belügyminiszternek. (Egy Conservativ: *A liberális párt bukása*, i. m., 54. oldal.)

52 „... nyomait találjuk a nemzeti konzervatív iránynak a politikában, zsurnalisztikában éppúgy, mint az irodalomban. Ezt prédikálja évek óta Apponyi Albert gróf, a Nemzeti Párt és Kaas Ivor báró; az irodalomban a magyar nyelv erős védője: Rákosi Jenő. ... De vannak még sokan öntudatlan nemzeti konzervatívek. Ilyen a Nemzeti Párt túlnyomó többsége, a Függetlenségi Párt nagyobb fele, a Szabadelvű Pártban is többen vannak s a kilépettek pártjában [Szapáry-csoport – *Sz. M.*] is sokan. Ugron Gábor és barátai is azok, sőt Ugron Gábor egyike a tipikus nemzeti konzervatíveknek. A magyar országgyűlés fele nemzeti konzervatív, csakhogy ez egy hamis parlamenti pártalakulás labirintusában ma még elvész. A nyílt színvallásnak s a nyílt tömörülésnek azonban már elérkezett az ideje." (Csathó: *Nemzeti konzervatív párt*, i. m., 26–27. oldal.) „... hol kell keresni a nagy conservativ párt részeit? E részek: A Szapáry-töredék, a Nemzeti Párt, a jövő választások alkalmával sok helyen győzedelmes néppárt és Ugron Gábor népe." (Egy Conservativ: *A liberális párt bukása*, i. m., 42. oldal.) – Az utóbbi röpirat az agráriusokra is tesz utalást: 29–30. oldalán a majdani konzervatív párt orgánumaként szolgálható lapokat fölsorolva megemlíti a *Hazánk*at, az agráriusok lapját is.

nyerése jelenthette a hidat a konzervatív irányba tolódó s a formálódó új eszmék iránt egyre fogékonyabbá váló dzsentri tömegekhez. A kapcsolat érdekében a konzervatív arisztokrácia szóvivői engedményeket tesznek a függetlenségi nacionalizmusnak, melytől pedig kötődésük az udvarhoz és dinasztikus hagyományaik eleve elválasztják őket. Csathó idézett röpirata, melynek fő törekvése az Ugron vezette függetlenségi csoport megnyerése, megkísérli, hogy 1848-at, a függetlenségi harcot elválassza a liberalizmus eszméitől, és hagyományőrző, tehát konzervatív üggyé nyilvánítsa azzal az érveléssel, hogy a szabadságharc az ezeréves Magyarországot, annak történeti intézményeit, tehát éppen a magyar társadalom konzerválandó alapjait védelmezte Bécs támadásával szemben.[53] A röpiratban megmutatkozó igyekezet 48 eszméinek kisajátítására élesen fölvillantja az új típusú konzervativizmus azon törekvését, hogy az 1848-hoz kötődés révén a demokratikus-liberális tradíció vonalába számító nacionalizmust átértelmezze konzervatív eszmévé. A konzervativizmus – úgy tűnhet – szembefordulva az egyik alapvető koreszmével, a liberalizmussal, csatlakozást keres a másik, Eötvös által számon tartott uralkodó eszméhez, a nacionalizmushoz.

A kialakuló konzervatív tábor összetevőinek általános áttekintése után vizsgáljuk meg egy kissé részletesebben a két jelzett fontos irányzatot, a Néppártot és az agrárius mozgalmat.[54]

---

53 „… a magyar forradalom, a magyar szabadságharc nem a szabadelvű törekvések forradalma volt, mint a francia forradalom. A magyar forradalom a nemzeti konzervativizmus forradalma volt a megtámadott és letiport nemzeti szuverenitás megvédésére és feltámasztására. Kossuth nemzeti konzervatív volt egészen addig, amíg el nem tért a történelmi alaptól és filozófussá nem változott át… A magyar nemzeti politika törekvése elsősorban nem a szabadelvűség, nem a demokrácia, sem semmi efféle filozófiai elv; a magyar nemzet kötelessége: konzervativizmus a nemzeti szuverenitáshoz." (Csathó: *Nemzeti konzervatív párt*, i. m., 4–5. oldal.)

54 Az új típusú konzervativizmus problematikája először Szekfű *Három nemzedék*ében merül föl, „Az uralkodó iránnyal ellentétes törekvések" című fejezetben, ahol említés esik az Istóczy által képviselt politikai antiszemitizmusról, a Néppártról és Zselénszky Róberttel kapcsolatosan az ebbe a körbe tartozó nagybirtokos-törekvésekről. (Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, Budapest, 1934.) A felszabadulás előtti irodalomban részletesebben először Mérei Gyula már hivatkozott, *Magyar politikai pártprogramok (1867–1914)* című könyve foglalkozik a problémával. Ez a munka már önálló politikai mozgalomként, a politikai pártokkal egy sorban tárgyalja az agrárius mozgalmat. Máig az egyetlen olyan munka, amely behatóan foglalkozik az agrárius és néppárti programok és ideológia külföldi gyökereivel és forrásaival. A felszabadulás után Horváth Zoltán *Magyar századforduló* (Budapest, 1961) című úttörő munkája vetette föl a konzervativizmus új típusának problémáját, elsősorban a polgári radikális baloldallal kapcsolatos jobboldali reakciók összefüggésében. A magyar politikai katolicizmus történetét összefoglaló monográfiaként tárgyalja Galántai József *Egyház és politika 1890–1918* (Budapest, 1960) című könyve, amely ebbe az összefüggésbe ágyazva tárgyalja a Néppártot is. A vámpolitikai kérdések fejtegetése során részletesen kitér az agrárius mozgalomra, önálló politikai mozgalomként jellemezve az e néven jelentkezett nagybirtokos-törekvéseket Dolmányos István *A magyar parlamenti ellenzék történetéből 1901–1904* (Budapest, 1963) című műve. Az új típusú konzervativizmus problematikáját s ennek összefüggéseiben az agrárius mozgalmat elemzi Hanák Péter az egyetemi tankönyv vonatkozó fejezetében (*Magyarország története 1849–1918*, Egyetemi tankönyv, IV, Budapest, 1972).

A NÉPPÁRT[55]

Az 1895 januárjában alakult Néppárt az egyházjogi harc szülötte volt. Programja, mellyel indult, e törvények revíziójának követelése.[56] A hangsúlyozottan egyházias céllal sorompóba lépett pártot azonban nem a felső klérus szervezte. A párt két világi arisztokrata: gróf Zichy Nándor és gróf Esterházy Miklós Móric akciója volt. A püspöki kar 1895. március 19-ei konferenciája a párt megalakulását a rokonszenv minden különösebb kinyilvánítása nélkül vette tudomásul.[57] Az új párt elsősorban az arisztokrácia zsidórecepcióra való reagálásának politikai vetülete volt. A kortárs politikai közvélemény mind a rokonszenvező konzervatív oldalon[58], mind pedig a szabadelvű kormánypárti ellenfél oldalán[59] arisztokrata politikai ügynek tartotta, s csak másodsorban katolikus hitfelekezeti ügynek. Az egyházjogi harc során a polgárság újabb társadalmi előrenyomulása ellen fölvonuló arisztokrácia saját politikai képviseletének tekintette a katolikus egyházat,[60] magának az egyházi felső vezetésnek a részéről viszont nem volt ilyen egyértelmű a szolidaritás. A püspöki kar számára döntő jelentőségű volt, hogy megőrizze a kormány és a püspöki kar között kialakult *modus vivendit*, ezért harca az egyházjogi törvények revíziójáért kevésbé volt intranzigens, mint a konzervatív avantgárdé. Ez magyarázza a felső klérus mérsékelt lelkesedését a Néppárt iránt. A Néppárt szervezői számára azonban fontosabb volt az alsópapság, mint a püspöki kar megnyerése. Amit az utóbbi nyújthatott: pénzadományokat és tekintélyt, azt a világi arisztokrácia is meg tudta adni. A mintául szolgáló jelentős osztrák Lueger-féle Keresztényszocialista Párt példája azonban világosan megmutatta, hogy az alsópapság támogatása olyan tényezőt biztosíthat számukra, melyhez hasonlóval eladdig

---

55 Az alábbi fejtegetés a Néppárt történetéből kizárólag az újkonzervatív mozgalommal kapcsolatos problémákat kívánja érinteni, azon túlmenő problémákat nem szándékozik tárgyalni. Így kimaradnak tárgyalásából a nem szorosan idevágó egyházi kérdések, XIII. Leó „szociális enciklikájának" és a német katolikus mozgalmaknak az eszmei hatása, a nemzetiségi kérdés. Ezekre a problémákra az olvasó útbaigazításokat talál Mérei és Galántai utalt műveiben.

56 A párt alakulásáról részletesen ír Bonitz Ferenc. (Bonitz Ferenc: *Gróf Zichy Nándor*, Budapest, 1912.)

57 Salacz Gábor: „Báró Bánffy Dezső római akciója a néppárt ellen 1895-ben", *Regnum*, 1942/43, 615. oldal.

58 „Egy szép reggel pedig, mint derült égből a villám, leütött nagy csattanással a radikális egyházpolitika. A conservativ gondolat két főoszlopa, az egyház és a nagybirtok *kezet* fogtak a fenyegető veszedelem elhárítására. A főrendiházban, mely eddig a kormánypolitika tényeinek egyszerű registraturája volt, felébredt a büszke ellenállás szelleme. Krisztusért harcoltak, a dogmák szentsége miatt húzták ki régen pihenő kardjukat; de a conservativ politikának akartak tenni jó szolgálatot… be kellett állani az üdvös ellenhatásnak, s az eltemetett conservativ politikának sírjából fel kellett támadnia. Sok, nagyon sok örvendetes jel mutatja, hogy feltámadt, de semmi sem bizonyítja annyira, hogy az ő órája végre elérkezett, mint a néppárt megalakulása." (Egy Conservativ: *A liberális párt bukása*, i. m., 8. oldal.)

59 Egy kormánypárti röpirat „a néppárt nevet felvett aulicus ultramontán pártról" beszél. (Máriássy Béla: *A szabadelvűség múltja, jelene, jövője*, Győr, 1896, 294. oldal.)

60 Az arisztokrácia részvételéről a klérus politikai akcióiban érdekes adalék az a konferencia, melyet 1897. március 30–31-én rendeztek Bécsben a monarchiabeli szabadkőművesség leleplezésére. A bécsi értekezlet előzménye az 1896. szeptember 26–30. között lezajlott trienti nemzetközi szabadkőművesellenes kongresszus volt. Ott határozták el a részt vevő magyarok és osztrákok, hogy külön értekezletet tartanak a saját országuk szabadkőművessége elleni „felvilágosító propaganda" szervezése céljából. A bécsi konferenciát gr. Zichy Nándor szervezte és vezette le. Tevékenyen részt vett még lebonyolításában magyar részről: gr. Esterházy Miklós Móric, gr. Hunyady Imre és gr. Schönborn Frigyes. A zárszót Anton Gruscha osztrák bíboros hercegérsek mondta. (A konferencia anyaga: *Die Freimaurerei Österreich–Ungarns* [Ausztria-Magyarország szabadkőművessége], Wien, 1897.) – A trienti konferencia a hírhedt Leo Taxil-féle szabadkőműves-ellenes leleplező pamfletek hitelességének kérdését tárgyalta. (Erről lásd Friedrich Funder: *Vom Gestern ins Heute* [Tegnapból a mába], Wien, 1952, 176. oldal.)

magyar politikai mozgalom nem rendelkezett: a plébániák hálózata eleve adott szervezeti vázként kínálkozott korszerű, állandó tagsággal, szilárd helyi apparátussal rendelkező párt kiépítésére. A modern tömegpártot mint új típusú politikai formát a szociáldemokrata munkásmozgalom teremtette meg. Ellenfelei számára is azonnal átlátható volt, hogy ez a szervezeti keret ad lehetőséget széles körű tömegbázis szervezésére, mozgósítására, korszerű propagandatevékenységre. A kilencvenes években színre lépő keresztényszocialista mozgalmak egész Európában az elsők között voltak abban a törekvésben, hogy elsajátítsák a munkásmozgalom szervezési módszereit, s kísérletet tegyenek hasonló organizációs elvek alapján konzervatív tömegmozgalom kiépítésére.

A bevezetőben jeleztük azokat az összetorlódott társadalmi problémákat, melyek az új típusú konzervatív törekvéseket életre hívták. Közöttük említettük a magyarországi szociáldemokrata párt megalakulását és az agrárszocialista mozgalom föllépését. Ezek az arisztokrata nagybirtok számára nem kisebb veszélyt jeleztek, mint a zsidó származású polgárság fokozódó társadalmi érvényesülését. Egy számottevő katolikus konzervatív tömegmozgalom ezek ellen a veszélyek ellen is hatékonyabb fegyvert kínált az eddig rendelkezésre állóknál.

A legfontosabb feladat tehát a parasztság körében való térhódítás volt, s erre is kínálkozott a legtöbb lehetőség az alsópapság társadalmi elhelyezkedése folytán. A szervezeti forma, mellyel a paraszti tömegeket át kívánták fogni, nem a pártkeret volt, hanem az érdek-képviseleti szervezet, elsősorban az úgynevezett keresztény hitel- és fogyasztási szövetkezetek hálózata. E téren a Néppárt helyi kereteinek kiépülése együtt haladt az agrárius mozgalom szövetkezeti hálózatának kiépülésével. Ideológiát, programot, jelszavakat vettek át készen innen. Ezekre az agrárius mozgalom tárgyalásánál visszatérünk. A parasztság után a másik szélesebb társadalmi réteg, melyre befolyásukat kiterjeszteni igyekeztek, a városi kisiparos és kiskereskedő réteg volt. A mozgalomba építésüket szolgálta a katolikus legényegyletek jelentős előzményekre épült szövevénye. A századforduló utáni években történtek kísérletek a munkásság tömegeibe való behatolásra is. Az 1903–1904-ben a Néppárton belül kialakult majd tőle különvált keresztényszocialista mozgalom kifejezetten a gyári munkásság megnyerését tűzte ki céljául. Az eredmény szegényes volt. 1903-ban csupán négy papi városban: Pozsonyban, Kalocsán, Győrött és Szombathelyen működött keresztény munkásegylet,[61] s később a Keresztényszocialista Párt sem tudott áttörni a munkásság felé. Általában el mondhatjuk: széles tömegbázisra támaszkodó konzervatív tömegmozgalom kialakítása korszerű tömegpárt szervezése a Néppárt kereteiben nem sikerült.

Ha nem tudott is korszerű tömegpárttá válni, e téren mégis a Néppárt[62] jutott legtovább a konzervatív oldalon. Az 1908-ban alakult Katolikus Népszövetség – mely forma szerint általános katolikus szervezet, valójában azonban azonosnak vehető a Néppárt pártapparátusával (amennyiben helyi szervezetei azonosak voltak a párt helyi szervezeteivel) – mint politikai mozgalom kezdetleges volt. Háromszázezer főnyi tagsága tekintélyes tömegbázisnak mondható,[63] de a laza fölépítésű, széttagolt szervezet ezt a tömeget nem tudta akcióképes politikai tömegbázissá formálni. A kor politikai viszonyai között azonban ez a kezdetleges szervezet is alkalmas volt arra, hogy a konkurensek és az ellenfelek mintaké...

---

61 Huszár Károly: *Szózat a keresztény munkásokhoz*, Budapest, 1903.

62 A Néppárt a parlamenti politika terén sem volt képes a politikai életet mérvadóként befolyásoló fak-torrá válni. A viszonylagosan ígéretes indulásnak tekinthető 1896-os tizennyolc mandátumot 1901-ben és 1905-ben huszonötre emelték, a csúcs pedig az 1906-os harminchárom mandátum volt. Az utolsó du-alizmus kori választáson, 1910-ben a párt csak tizennégy mandátumot szerez.

63 Hozzávetőleg ennyire becsüli a tagok számát Sztehlo. (Sztehlo Kornél: *A klerikális mozgalom Magyarországon*, Budapest, 1910, 18. oldal.) – A népszövetség 1918. márciusi jubileumi közgyűlésén Haller István referátuma 295 000 főt említ. (*Magyarország*, 1918. március 12.)

tekintsék, s utánozni igyekezzenek.[64] A konzervatív politikának a századfordulón lezajlott átalakulása időálló politikai szervezeti formákban rögződött, amelyek megmaradtak és hatottak a tízes években, az új típusú konzervativizmus stagnálása idején is.

AZ AGRÁRIUSOK

Konzervatív politikai tömegmozgalom kiépítésére a parlamenti pártoknál eleve alkalmasabb keret volt a nagybirtokos érdek-képviseleti szervezet. A kilencvenes évek eseményei, elsősorban a polgárság provokáló előrenyomulása arra késztette az újkonzervativizmus bázisát alkotó nagybirtokos rétegeket, hogy a korábbiaknál világosabban fogalmazzák meg szorosan gazdasági követeléseiket is, s szembeállítsák a burzsoázia gazdasági követeléseivel. Kialakult az igény a nagybirtokos rétegek, elsősorban az arisztokrácia hatóképes gazdasági *pressure group*pá formálására, amely állandó nyomás alatt tartja a kormányt, s kikényszeríti az érdekeiket szolgáló gazdaságpolitikai döntéseket. Ez a feladat állandó, a pártkeretektől különböző gazdaságpolitikai képviseleti szervezeti formát igényelt. Az új típusú konzervatív irányzatot képviselő politikai csoport számára az érdek-képviseleti szervezkedés módot adott arra, hogy az egész nagybirtokos osztály képviselőjeként lépjen föl, amire a parlamenti pártkeretekben nem lett volna lehetősége. A nagybirtokos arisztokráciát s még inkább a földbirtokos dzsentrit számos más irányú politikai kötöttség, hagyomány, beidegzett értékítélet távol tartotta attól, hogy a kialakult pártkereteket elhagyva fölsorakozzék egy elvi alapon álló konzervatív párt mögött. Ez a lépés lényegében a pénz- és ipari burzsoáziával való osztálykompromisszum teljes föladását jelentette volna, annak az osztályszövetségnek a fölbomlását, melynek keretét a Szabadelvű Párt jelentette. Erre a szakításra csupán a nagybirtokos politikai körök konzervatív avantgárdja volt hajlandó. Az általános nagybirtokos érdekeknek tekintett vám- és ártarifa-követelések hangoztatásával az összes nagy- és általában földbirtokos réteg szószólóiként szerepelhettek azok a konzervatív csoportok, amelyek törekvései lényegesen messzebbre nyúltak ezeknél az anyagi követeléseknél. Ez a magyarázata annak, hogy legnagyobb jelentőségre az újkonzervatív áramlatban az a csoport tesz szert, mely Károlyi Sándor vezetésével 1896-ban megalakítja a Magyar Gazdaszövetséget.

A Gazdaszövetség nem az első nagybirtokos érdek-képviseleti szervezet Magyarországon. Széchenyi műve, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a nevezetes OMGE 1867-ben, a dualizmus születésekor már nagy múltú szervezet. A nyolcvanas években végig ennek keretében mozognak a nagybirtokos érdek-képviseleti törekvések. Jelentősége a kilencvenes évekre sem csökken; az új, második érdek-képviseleti szervezet megalakítása mögött az újkonzervatív irányzatnak az az igénye áll, hogy egy teljes egészében saját ellenőrzése alatt álló szervezettel rendelkezzék. Az újkonzervatív törekvések közül az agrárius mozgalom nyúlik vissza legmegfoghatóbban nyolcvanas évekbeli előzményekre. A nyolcvanas évek elején már lezajlott a társadalmi problémák olyan összetorlódása, mely sok hasonló vonást mutatott a kilencvenes évekbeli fejleményekkel. A hetvenes évek nagy tőkés konjunktúrája, a magyar *„Gründerzeit”*, majd ennek megtorpanása az 1873-as válság után együttes hatásával mintegy sokkolta a magyar társadalmat. Nem csupán tönkretett eladdig vagyonos és jómódú rétegeket, s viszont új, magas jövedelmű rétegeket emelt föl, hanem megingatta a hagyományos alapokon nyugvó társadalom értéktudatát, biztonságérzését. Vagyonok keletkezése

---

64 1910–1914 között egy sor népszövetség alakul a politikai mező különböző pontjain. Baltazár Dezső református püspök Protestáns Népszövetséget alapít, Mezőfi Vilmos Választójogi Népszövetséget, a Károlyi Mihály-féle Függetlenségi Párt Nemzeti Népszövetséget.

máról holnapra, nem évtizedek tisztes munkája, takarékoskodása, nemes erőfeszítése jutalmaként, hanem fortélyos spekuláció vagy hazárd szerencse útján, a vagyonok nyomában járó új városias szokások, luxuscikkek, a parvenü fényűzés a társadalom minden rétegében ellenérzést, viszolygást, *ressentiment*-t váltott ki, még a régi vágású polgárságban és az új fejlődési folyamatok talaján álló polgárias literátus-értelmiségben is. S természetesen még inkább azokban a rétegekben, melyeket anyagi helyzetében is kedvezőtlenül érintett a tőkés fejlődés tempója: a létalapjaiban megingatott kisiparosságban, a dzsentri földbirtokos rétegben, az uzsoráskodó falusi kocsmárosok és szatócsok ellen forduló parasztságban.

Ez utóbbi rétegek tőkésellenes hangulata ölt politikai formát a nyolcvanas évek első felében az Istóczy-féle Országos Antiszemita Pártban. A nagybirtokos arisztokrácia ugyan inkább részese, mint kárvallottja a tőkés konjunktúrának, de a burzsoá vagyonok keletkezése társadalmi súlyát, presztízsét érinti, a nyolcvanas évek gabonaáresése pedig anyagi károkat is okoz neki, emiatt ezt a réteget is eltölti a burzsoáellenes *ressentiment*. Az új helyzet, a széles tömegek kiéleződő tőkeellenes hangulata ugyanakkor lehetőségeket is kínál számára. Az arisztokrácia ekkori politikai képviseletének tekinthető mérsékelt ellenzék már a nyolcvanas évek elején komolyan törekszik ennek kihasználására. Ekkor jelentkezik először az az elgondolás, hogy a különböző elemeket egyesítő párt helyett előnyösebb keretet biztosít az érdek-képviseleti szervezkedés. Ezzel kapcsolatosan merül föl először Magyarországon a populáris, tömegekre ható konzervatív politika gondolata, melyet egy világlátott arisztokratakör hoz be a hazai politikába. Apponyi Albert és Károlyi Sándor az új mozgalom elindítói és vezérei. Apponyi neveltetésénél fogva kezdettől az öntudatos politikai katolicizmus képviselője. Külföldi tanulmányai során eleve ebben az irányban tájékozódik. A hetvenes években fölfigyel a német katolicizmuson belüli konzervatív, szociáldemagóg törekvések első megnyilvánulásaira. Személyesen is megismerkedik Wilhelm Emmanuel Kettelerrel, Mainz hírneves szociálreformer érsekével. Figyelmét hamar fölkelti a Verein für Sozialpolitik [Szociálpolitikai Egyesület] megalakulása 1872-ben, s érthető, hogy az ott egyesült divergáló áramlatokból nem elsősorban a Lujo Brentano-féle újliberalizmus vonzza, hanem a katedraszocialisták jobboldali, a politikai romantika eszmei vonalát folytató irányzata: Roscher, Rodbertus s részben Schmoller munkássága. Ebből a körből egy, a maga idejében nem jelentéktelen, de azóta feledésbe merült „szociálreformert” fedez föl maga s a magyar agrárius mozgalom számára: Rudolf Meyer német publicistát és társadalomtudóst.[65] A magyar arisztokratakör nem csupán a korszerű szociális demagógia lehetőségének gondolatát veszi át tőle, hanem átvesz több konkrét ötletet is a közvetlen nagybirtokos érdekek összekapcsolására széles néptömegek (legalábbis látszólagos) érde-

65 Rudolf Meyer (1839–1899): az 1870-es években a *Berliner Revue* szerkesztője. A német állam egyesítését ellenző szeparatista, partikularista ókonzervatív porosz ellenállás egyik élharcosa, az egyesítés és Bismarck ellen harcoló ultrakonzervatív Antikanzler Liga vezetője. A hatvanas évek végén a „*Gründerzeit*”, a spekuláció legélesebb hangú leleplezője. E tárgyról írt munkája, a *Politische Gründer und die Korruption in Deutschland* [Politikai alapítók és a korrupció Németországban] (1877), amelynek reakciója miatt még a mű megjelenésének évében arra kényszerült, hogy végleg elhagyja Németországot, s Londonban telepedjék le, a kérdés standard műve, amelyet Marx és Engels is használt és értékelt. A hetvenes években létrejött német antiszemita mozgalom egyik előfutára és ösztönzője volt. Tevékenysége összekötő kapcsot jelent a politikai romantika gárdája, a Christlich-Germanische Tischgesellschaft [Keresztény-Germán Asztaltársaság] köre és a Stöcker-féle antiszemita mozgalom között. Adolf Stöckerre személy szerint is hatottak Meyer nézetei. (Meyer tevékenységéről lásd Peter G. J. Pulzer: *Die Entstehung des politischen Antisemitismus in Deutschland und Österreich 1867–1914* [A politikai antiszemitizmus keletkezése Németországban és Ausztriában 1867–1914], Gütersloh, 1966, 72–75. oldal. Meyernek Stöckerre tett hatásáról lásd még Walter Frank: *Hofprediger Adolf Stoecker und die christlichsoziale Bewegung* [Adolf Stoecker udvari lelkész és a keresztényszociális mozgalom], Hamburg, 1935, 39. oldal.)

keivel. Ő irányítja App
dekeire. Ennél azonba
1877-es emigrációja i
galom revíziójának es
nek ötlete: a jobbold
szerepet játszott „par
hetőséget kínál arra, h
umra vonatkozó s lib
a birtokát féltő dzsen
az ő kisebb nagyságú
gyar arisztokrata: And
hetően Apponyi javas
amerikai tanulmányút
volt. Mindketten kön
lesznek az agrárius m
elindítója, Károlyi Sán
vatív politika eszméiv
irányzatához, minden
hitel- és fogyasztási s
leti tömegmozgalom
érdek-képviseleti szer
érdekében való kormá
válik, melynek célja e
rárius mozgalom lény
tervezte saját ellenőr
ója az 1884-es ipartö
te az ipargyakorlást, a
helyzetén. A törvény
ihlették, amelyek haz
tizáló kijátszásával o
nak vonalával, amely

66 Andrássy Géza: *Az ott*
Amerikai levelek, Budapest,
67 Erre az összefüggésr
osztrák és magyar lapban
egyszersmind a földbirto
avultnak hitt intézménye
szültek: a céhek visszaáll
lósítására irányzott agitá
elfojtani, hogy az ipartö
csak ártalmatlanná tette.
dalt vélték fölmutathatn
alapuló személyes hitel u
mélyes szabadság, de a b
sításokkal újra fölélessz
mutatkoztak, időről idő
része által is természetes
az antisemitismus befoly
mányok intézményének
lemre talált, aminek a
[Kautz Gyula?]: „A gaz

keivel. Ő irányítja Apponyi és a többiek figyelmét a nagytőke által szorongatott kisipar érdekeire. Ennél azonban fontosabb az úgynevezett *homestead* gondolata, melyet Meyer még 1877-es emigrációja idején „fedez föl" Angliában és Amerikában, a szabad földbirtokforgalom revíziójának eszméje, a birtokforgalom kisbirtokra is kiterjesztett jogi megkötésének ötlete: a jobboldali mozgalmakban, Németországban is és Magyarországon is nagy szerepet játszott „paraszthitbizomány" ideája. Magyar viszonyokra átültetve ez kiváló lehetőséget kínál arra, hogy egyazon követelésbe lehessen foglalni az arisztokrata latifundiumra vonatkozó s liberális részről állandóan támadásoknak kitett hitbizomány védelmét, a birtokát féltő dzsentri latens követelését, hogy a hitbizományi szisztémát terjesszék ki az ő kisebb nagyságú birtokaira is, végül pedig a földjét féltő parasztság igényeit. Két magyar arisztokrata: Andrássy Géza gróf és Széchényi Imre gróf 1881-ben részt vesz (föltehetően Apponyi javaslatára) egy Rudolf Meyer által nagybirtokosok részére szervezett amerikai tanulmányúton, melynek célja a *homestead* amerikai rendszerének tanulmányozása volt. Mindketten könyvben számolnak be tapasztalataikról a magyar közönségnek.[66] Ezek lesznek az agrárius mozgalom első programdokumentumai. Az agrárius mozgalom másik elindítója, Károlyi Sándor párizsi emigrációs évei során ismerkedik meg a populáris konzervatív politika eszméivel. Ő elsősorban a francia empirikus szociológia konzervatív katolikus irányzatához, mindenekelőtt Le Playhez kapcsolódik. Franciaországból hozza magával a hitel- és fogyasztási szövetkezeti mozgalom mint nagytőkeellenes paraszti érdek-képviseleti tömegmozgalom eszméjét. A szövetkezeti program meghirdetésével a nagybirtokos érdek-képviseleti szervezkedés túllép az agrárpolitikai *pressure group*-politika, a nagybirtok érdekében való kormányintézkedések és törvények kieszközlésén, s politikai mozgalommá válik, melynek célja ekkor az általános burzsoáellenes hangulat akcióvá szervezése. Az agrárius mozgalom lényegében az Istóczy-féle Antiszemita Párt tömegeire számított: ezeket tervezte saját ellenőrzése alá vonni. Az arisztokrata konzervatív mozgalom első nagy akciója az 1884-es ipartörvény keresztülvitele volt. Ez a törvény, mely szakképesítéshez kötötte az ipargyakorlást, a rétegen belüli verseny korlátozásával javítani óhajtott a kisiparosság helyzetén. A törvényt azok az iparszabadság ellen irányuló német konzervatív programok ihlették, amelyek hazájukban nyíltan a céhrendszernek a modern nagyipar elleni romantizáló kijátszásával operáltak.[67] A törvény előirányzatai egybeestek az Istóczy-párt akcióinak vonalával, amely 1883-as programjában hasonló ipartörvényt követelt.

---

66 Andrássy Géza: *Az otthont mentesítő törvények – Homestead-Exemptionslaw*, Budapest, 1883; Széchényi Imre: *Amerikai levelek*, Budapest, 1883.

67 Erre az összefüggésre a kortársi liberális kritika is rávilágított: „A német tanok behatása alatt néhány oszták és magyar lapban fejtegetések jelentek meg a mozgó tőke veszélyessége és először a kisipar, később egyszersmind a földbirtok jövedelmének csökkenése felől. … föl kezdtek tünedezni a tervek, amelyek rég elavultnak hitt intézmények fölelevenítésére vonatkoztak, és többnyire az érintett német minták szerint készültek: a céhek visszaállítása, a kontárok kizárása az iparból képezték az első követelményt, amelyek megvalósítására irányzott agitáció visszhangra talált, és amelyet a magyar kormány legcélszerűbbnek vélt azáltal elfojtani, hogy az ipartörvényben látszólag kielégítette, bár valósággal semleges engedményekkel nagyrészt csak ártalmatlanná tette. … Egyidejűleg azon körök részéről, amelyek az ipartörvények létesítése által diadalt véltek fölmutathatni, izgatás folyt a birtok megkötése, a minimum, továbbá a szabad forgalom elvein alapuló személyes hitel megszorítása iránt, egyszóval oly állapotok létesítése iránt, amelyek nem ugyan a személyes szabadság, de a birtokviszonyok tekintetében az 1848 előtti kor intézményeit kikerülhetetlen módosításokkal újra fölélesszék. E törekvések azonban csakhamar bárminő politikai programra alkalmatlanoknak mutatkoztak, időről időre ugyan még mindig fölszínre jutnak, de eddigelé legalább a közvélemény túlnyomó része által is természetszerűleg visszautasíttattak, kivévén azon egy esetben, amely részben tagadhatatlanul az antisemitismus befolyása alatt az utolsó költségvetési vita folyamán fölmerült, midőn ugyanis a hitbizományok intézményének terjeszkedése az igazságügyminiszter fölszólalásában [Pauler Tivadar – *Sz. M.*] védelemre talált, aminek a képviselőház több oldalról felhangzó helyeslése kölcsönzött nyomatékot." – (U. [Kautz Gyula?]: „A gazdasági congressus és az agrármozgalom", *Budapesti Szemle*, 1885, 44. kötet.)

A mozgalom kiépülésének következő lépésére a nagybirtokos érdek-képviseleti politika területén kerül sor. Ennek oka elsősorban az a körülmény, hogy a tőkeellenes hangulati hullám a nyolcvanas évek közepére lefutóban van, s ennek megfelelően hanyatlik az Istóczy-féle mozgalom is. A nagybirtokosságot ekkor már elsősorban a gabonaár esése foglalkoztatja. Ezt kihasználva Károlyi Sándor, Apponyi és az agrárius tábor harmadik korai vezéralakja, Gávai Gaál Jenő, az aradi gazdasági egyesület alelnöke az 1885-ös „országos gazdasági tárlatot" alkalomnak tekinti arra, hogy az összegyűlt bel- és főleg külföldi agrárérdekeltség-képviselőket rögtönzött nemzetközi konferenciára hívja össze, s meghirdesse nekik egy közép-európai vámszövetség programját, melynek célja az amerikai búza behatolásának megállítása volt. Az érdek-képviseleti és a szövetkezeti szervezkedés marad az agrárius gárda fő tevékenységi területe a kilencvenes évek közepéig. A szövetkezeti mozgalom alapkövét 1886-ban a Pest Megyei Hitelszövetkezet megalakítása rakja le, a mozgalom általános föllendülése, a szövetkezetek terjedése azonban a kilencvenes években következik be. A fejlődés fontos állomásai: 1891-ben az OMGE szakfolyóiratának, az agrárius eszméknek is fórumot adó *Köztelek*nek, majd 1893-ban a *Hazánk* című agrárius napilapnak a megindulása.[68] Végül az 1896. október 7-i programnyilatkozattal megalakult a Magyar Gazdaszövetség, a kizárólagosan az agráriusok ellenőrzése alatt álló második nagybirtokos érdek-képviseleti szervezet. Alakulása új korszakot jelent az agrárius mozgalom történetében, a mozgalom ettől kezdve számítható a politikai életre befolyást gyakorló társadalmi erőnek.

Az agrárius mozgalom, mint már utaltunk rá, szorosan összefonódott az új típusú konzervativizmus kilencvenes évekbeli másik két „osztagával", a Nemzeti Párttal és a Néppárttal. Ezek vezetői tevékenyen részt vettek agrárius akciókban, mint ahogy az agrárius vezetők is kivették részüket az egyházpolitikai harcból. Apponyi Albert, a Nemzeti Párt vezetője az agrárizmus elindítói közé tartozott. A szorosan vett érdek-képviseleti akciókból csak a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján válik ki, amikor a közjogi harcok minden erejét pártja vezetésére koncentrálják. A Nemzeti Párt a konzervatív politikát főleg ezen a területen képviselte. A közjogi harcokban való egyre erősebb elkötelezettség elsősorban az elégedetlen dzsentri birtokos rétegek megnyerésére szolgált. Némi túlzással azt mondhatnók, hogy a Nemzeti Párt és az agráriusok között bizonyos, munkamegosztáshoz hasonló tevékenységi elkülönülés volt abban a tekintetben, hogy előbbi a dzsentri rétegek, utóbbi pedig a parasztság és részben a kispolgárság körében igyekezett a konzervatív mozgalomnak populáris tömegbázist szerezni. Apponyi visszatekintve kifejezetten munkamegosztásszerű viszonyt lát önnön működése és Károlyi Sándor ekkori működése között.[69] Erősebb volt az összefonódás a Néppárttal. Maga Zichy Nándor a kilencvenes évek elején tevékenyen részt vett az agrárius érdek-képviseleti szervezkedésben, s csak gr. Károlyi Sándorral való személyes ellentétei miatt lazult meg kapcsolata a mozgalommal. Még erősebb

68 Egy, az agrárius mozgalomhoz közel álló újságíró állítása szerint indulásakor a *Hazánk* volt a legnagyobb magyar napilap. Szerkesztősége kétszer akkora volt, mint ugyanakkor a *Budapesti Hírlapé*. Erősen utánozta a nagy londoni lapokat. 1895-ben az egyházjogi törvényjavaslatok elleni állásfoglalása miatt elveszítette a kormánytámogatást, s ezzel indulásához képest lényegesen visszaesett. (Tápay-Szabó László: *Szegény ember gazdag élete*, Budapest, 1928, 2. kötet, 63. oldal.)

69 „A gazdasági és szociálpolitikai, különösen agrárszociális irányú működés vezetése tehát Károlyi Sándorra ment át, aki azért, hogy itt szabad kezet nyerjen, a Szabadelvű Pártot elhagyta [1884-ben – *Sz. M.*] és hozzám csatlakozott. Tervei megvalósítására magának egy pártközi tábort alkotott, és így jelentékeny nyomást bírt gyakorolni a kormányzat lomhaságára is. Az én működésem súlypontja pedig mindinkább az általános politikai, közgazdasági és – óvatos, szinte kelletlen léptékkel haladva – közjogi kérdésekre helyezkedett át." (Apponyi Albert: *Emlékirataim*, Budapest, 1922, 1. kötet, 135. oldal.)

volt azonban az összefonódás a két mozgalom közép- és alsó szintjein. Az agráriusok is a plébániák és az egyházi iskolák tanítóinak eleve adott hálózatára kívánták fölépíteni szövetkezeti apparátusukat. A kiépülő szövetkezeti szervezet: az állam égisze alatt létesített s agráriusnak így csak részben tekinthető Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH) és a Gazdaszövetség kezén levő Hangya helyi szervezői a lelkészek, a (zömmel egyházi iskolai) tanítók és kisebb mértékben a jegyzők. Ők töltik be „társadalmi munkában" vagy csekély díjazásért az igazgatósági és felügyelőbizottsági helyeket, valamint a könyvelői állásokat. A könyvelést – melyért díjazás járt – elsősorban a tanítók végezték. Az agrárius irodalom sosem szűnt meg emlegetni a falusi papok és tanítók „szociális apostol" szerepét.[70] Ezzel a témával külön ezt tárgyaló könyvek foglalkoztak.[71]

Amennyire hangsúlyozzuk egyrészt, hogy az agrárius mozgalom az új típusú konzervatív front része volt, oly mértékben igyekszünk kiemelni másrészt, hogy az agrárizmus nem volt egyszerűen azonos a nagybirtokos érdek-képviseleti politikával. A mai történeti szakirodalom, amennyiben az agrárius kifejezést – egyébként jobbára az ellenforradalmi korszakra vonatkoztatva – használja, nem valamiféle mozgalmat ért rajta, hanem egyszerűen a nagybirtok anyagi érdekeinek politikai képviseletét. A Károlyi Sándor-féle agrárius mozgalom érdek-képviseleti akcióiban valóban képviselte az egész nagybirtokos osztály, elsősorban a nagybirtokos arisztokrácia gazdasági érdekeit, s ennek megfelelően a nagybirtokos rétegek rokonszenveztek is törekvéseivel, de ezek az érdek-képviseleti akciók az agrárius politikában egy szélesebb konzervatív politika részét képezték. Ebben a tekintetben, mint aktív konzervatív politikai mozgalom, az agrárizmus sohasem fogta át sem az arisztokráta, sem a dzsentri eredetű földbirtokosság egészét; bázisa mindenkor egy viszonylag kis aktív mag volt.[72] A nagybirtokosság zöme sosem távolodott el annyira az ipari és pénzburzsoáziával kötött politikai szövetség eszméjétől, amennyire ezt az agrárius program előirányozta volna. Az egész nagybirtokosságot átfogó gazdasági érdek-képviseleti szerv az OMGE maradt a Gazdaszövetség megalakulása után is. A két szervezet ugyan nem támadta egymást, törekvéseik sok esetben egybeestek, azonosnak azonban sohasem voltak tekinthetők. A Gazdaszövetség az agrár érdek-képviseleti akciókat elsősorban tömegbázis, előbb főleg paraszti, később egyre nagyobb mértékben dzsentri tömegbázis szerzésére igyekezett fölhasználni. Propagandájában ez jutott kifejezésre. A Gazdaszövetség szociáldemagóg programjait: a *homesteadet*, a szövetkezeti mozgalmat, majd a századforduló után a telepítést és parcellázást az OMGE mérvadó körei mindig rezerváltan s bizalmatlanul kezelték, ha ezt nyíltan általában nem juttatták is kifejezésre. Ezzel szemben olyan jellegzetesen nagybirtokos gazdasági követelés, mint a fedezetlen határidőüzlet eltiltása, mely éveken át

---

70 1908-ban az Országos Központi Hitelszövetkezetnek 200 központi alkalmazott mellett 25 661 vidéki szövetkezeti funkcionáriusa volt (igazgatósági, valamint felügyelőbizottsági tagok és könyvelők). Ebből paraszt volt: 16 308 fő, pap: 1225 fő, tanító: 2186 fő, egyéb 5952 fő – ez utóbbi csoportba földbirtokosok, kereskedők, jegyzők tartoztak. Mint látjuk, a tisztségviselők zöme paraszt, ők azonban elsősorban a reprezentatív igazgatósági és felügyelőbizottsági posztokat foglalták el, az operatív funkciót jobbára a másik három csoport tagjai töltötték be, akiknek viszont valamivel több mint harmadát tette ki a papok és tanítók csoportja. [*Jelentés az 1898: XXIII. t. cikk alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet s ahhoz csatlakozott szövetkezetek tízévi működéséről (1899–1908)*, Budapest, 1908, 48. oldal.]

71 Sassi Nagy Lajos: *A XX. század igazi népnevelői. A magyar tanítóság, papság, jegyzőség gazdasági, társadalmi, erkölcsi, hazafias s népnevelői újabb nemzetmentő teendői és jogos követelései*, 2. kiadás, Szeged, 1903; Kutas Bálint: *Lelkészek, tanítók a szövetkezés mezején*, Budapest, 1905; Schulz Józsefné – Gidófalvy István: *A magyar pap és tanító szociális kötelességei*, Kolozsvár, 1912.

72 Erre utal Dolmányos: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből*, i. m., 22–23. oldal.

az OMGE propagandatevékenységének centrumában állott, a Gazdaszövetség propagandatevékenységében jóval kisebb helyet kapott.[73]

Amint a kortársi szociáldemokrata reagálásból is láthatjuk, a baloldali ellenfelek politikai mozgalomnak, sőt lényegében pártnak tekintették az agrárius mozgalmat, s fölismerték korszerű tömegszervezési módszere jelentőségét is. Joggal fölvethető tehát: tulajdonképpen miért nem alakult politikai párttá a Gazdaszövetség, miért nem törekedett parlamenti párt alakítására az agrárius mozgalom? Mindig voltak ilyen törekvések az agrárius mozgalomban. Az 1901-es választás előkészületei során komoly formában fölmerül a párttá alakulás gondolata. Februárban, majd április 15-én „politikai értekezletet" tartanak az agrárvezetők, melyen mind a Gazdaszövetség, mind az OMGE mértékadó vezetői részt vesznek. Mindkét értekezlet elveti a pártalakítás tervét. A választásra kidolgozott taktika alapvonásaiban jellemző marad a dualista korszak végéig: határozat születik választási iroda fölállítására, ez hivatott szervezetten támogatni azokat a – bármely párt programjával induló – jelölteket, akik kötelezik magukat megválasztásuk esetén az agrárérdekek parlamenti képviseletére. Cél tehát az agrárius érzelmű politikusok tömörítése, de nem pártkeretekben, hanem az érdek-képviseleti jelszót fölhasználva a politikai pártokat *átfedő* általánosabb, lazább szervezeti formában.[74] A laza szervezetbe tömörített hívek politikai orientálására külön brosúrában agrárprogramot készítenek.[75] Hasonló programot szövegez egy Bernát István, Dessewffy Aurél, Károlyi Mihály, Pallavicini Ede összetételű[76] informális bizottság az 1910-es választásra, melyet aláírnak az agrárius közéleti nagyságok.[77] A sokszor emlegetett pártalakításra végül a dualizmus bukása után, az 1918-as polgári demokratikus forradalom idején került sor. Ekkor megszűntek az eddigi akadályozó körülmények, s ellentétben a korábbiakkal, a politikai képviselet egyetlen hatékony formája a politikai párt lehetett. Egyidejűleg serkentette a párttá szerveződést a Nagyatádi Szabó István-féle Kisgazdapárt ellensúlyozásának szükségessége is. Ily módon 1918. november 28-án megala-

---

73 Az OMGE és a Gazdaszövetség fenti értelemben vett különbségét érzékelte a kortárs baloldali kritika, érzékelték maguk az agráriusok, és érzékelte a kérdést érintő későbbi irodalom is. Az alábbiakban mindegyikre kiemelünk egy-egy példát: 1917 nyarán Almády Géza, a Békés Megyei Gazdasági Egyesület vezetője memorandumot terjeszt a Gazdaszövetség igazgató választmánya elé, melyben előadja az agrárius tevékenység átszervezésének egy koncepcióját. A két vezető nagybirtokos érdek-képviseleti szervezetről ezt írja: „Az OMGE maradna a mezőgazdák akadémiája, és a vidéki gazdasági egyesületek volnának az OMGE vidéki osztályai. A Magyar Gazdaszövetség pedig olyan gazdaságpolitikai működést is fejtene ki mint amilyent például a munkások szociáldemokrata pártja." (*Magyar Gazdák Szemléje*, 1917. július–augusztus.) – Egy szociáldemokrata vélemény az OMGE és a Gazdaszövetség különbségéről: „A különbség a kettő között az, hogy az OMGE elsősorban gazdasági *szakszervezet*, a Gazdaszövetség pedig *politikai párt* [kiemelés – *Sz. M.*], éspedig az ország leghatalmasabb s legjobban szervezett pártja, amely összesen vagy másfél százezer rendes taggal rendelkezik… E politikai tevékenység … elsősorban a választásokra irányul, … továbbá az állami intézményeknek befolyásolása s általán az egész társadalom agráreszmékkel való megtelítése, a különféle problémáknak (közoktatásnak, családjognak, irodalmi és tudományos mozgalmaknak, erkölcsnek, urbanizmusnak stb.) agrárius szempontból való megítélése, propagálása és eldöntése." (Basch Imre: „A Magyar Gazdaszövetség", *Szocializmus*, 1909. január.) – Különbséget tesz az OMGE és a Gazdaszövetség között a harmincas években a század eleji földreformmozgalmakról készült monográfia is, amennyiben a Gazdaszövetséget egyenesen a kisbirtok érdek-képviseleti testületének tekintette. (Iván János: *Földbirtokreform és társadalmunk 1890–1894*, Budapest, 1935, 4–5. oldal.)

74 A két értekezletről részletesen tudósít a *Budapesti Hírlap* 1901. április 16-i száma.

75 *A magyar gazdákhoz!* Budapest, 1901.

76 A bizottság összetételét megírja Bernát István Darányi Ignáchoz írt, 1910. március 18-án kelt levelében. (OL, *Darányi Ignác iratai*, P. 1441, 5. doboz.)

77 *Agrárprogram*, Budapest, 1910.

lt a Földműves Párt, az agráriusok pártja.[78] Annak fő oka, amiért ezt megelőzően a szervezeti problémák iránt oly fogékony agráriusok megmaradtak a pártnál lazább érdekképviseleti *pressure group* szervezeti formánál, az a körülmény volt, hogy a dualizmus idején nem volt mód arra, hogy áttörjék a 48-as–67-es ellentét uralmát, s azt a pártpolitikai hadszíntérnek a polgári fejlődés alternatívái szerint való polarizálásával, a konzervatív–liberális ellentétpárral helyettesítsék.

Az agráriusok politikai tudatosságát jól mutatta az a törekvésük, hogy kapcsolatokat építsenek ki más országok hasonló mozgalmaival, nagybirtokos érdek-képviseleti szervezeteivel. A Gazdaszövetség politikai vezérkara állandóan egy nemzetközi agrárfront politikai horizontjában gondolkodott, saját mozgalmát annak részeként szemlélte. Ez a szemléletmód oly mértékben előtérben állott, hogy zsurnalisztikus túlzással egyenesen valamiféle „agrárius internacionalizmusról" beszélhetnénk. Ezt a politikai alapállást nehéz volna a magyar nagybirtokosság közvetlen üzleties anyagi érdekeiből levezetni. A közvetlen gazdasági érdekek szemszögéből nézve más országok nagybirtokosai elsősorban piaci konkurensek voltak. Ez állt mindenekelőtt a német nagybirtokosságra, amellyel éppen a kilencvenes években fokozódik nyomasztó méretűvé a verseny, s melynek versenyképességét a Bund der Landwirte [Mezőgazdák Szövetsége] tevékenysége jelentős mértékben fokozta. Ennek ellenére azt látjuk, hogy a Gazdaszövetség gárdáját éppen ehhez a szervezethez fűzik bensőséges kapcsolatok. A közös érdek nem eredhet tehát a vám- és kereskedelempolitikai érdekek szintjéről. A közös érdek a pénz- és ipari burzsoázia politikai visszaszorítása, általános politikai és társadalmi befolyásának csökkentése.[79] Itt támogatást nyújthat a közös agrárius-konzervatív front; a más országokbeli agrárius színezetű mozgalmak ottani súlyának növekedése erősítheti a saját mozgalom politikai befolyását. A közös ideológiai alap, mely az ezen a második szinten jelentkező közös érdekeket megfogalmazza és rendszerezi, nem a szimpla érdekracionalitás, hanem az új típusú konzervatív ideológia eszmei apparátusa. A konzervatív „internacionalizmus" szálai nem csupán az agrár érdek-képviseleti szervezetek felé futnak, hanem azonos mértékben minden hasonló konzervatív színezetű áramlat irányába is. A Gazdaszövetség egész működése során kiemelkedő figyelmet szentelt ideológiai problémáknak, a konzervatív ideológia általános elvi kérdéseinek. Eszméi nemzetközi jellegét, külföldi eredetét – nacionalista alapmagatartása ellenére – sosem leplezte, sőt inkább hangsúlyozta. Gondot fordított eszméi nagy reprezentánsai kultuszának ápolására,[80] népszerűsítette a mozgalom nemzetközi autoritásait,[81] s a szövetség tagjai nemzetközi szinten részt vettek nem szorosan mezőgazdasági vonatkozású konzervatív akciókban is.[82]

---

78 Boróczy Kálmán: *Forradalmi emlékeimből*, Baja, 1924, 14. oldal.

79 A Gazdaszövetség igazgatója világosan megkülönbözteti a közvetlen földbirtokos anyagi érdekeket szolgáló mezőgazdasági politikát a földbirtokosság politikai befolyásának növelését célzó agrárpolitikától: „Ma már nem csupán arról van szó, hogy a mezőgazdaság jövedelmezősége emeltessék, hanem hogy a földbirtokos osztály politikai súlya a társadalmi és állami élet minden ágában helyreállíttassék. Míg a mezőgazdasági politika egyszerűen csak kiegészítő és rendszerint alárendelt része annak az általános közgazdasági politikának, melyet a vezető férfiak a nemzet részére megállapítanak, azalatt az agrárpolitikának célja a gazdaosztályt mint politikai tényezőt szervezni, érvényre juttatni és olyan közgazdasági politikát teremteni, melynek megállapításánál a lényeges nemzeti érdekek fognak érvényesülni." (Bernát István: *A magyar agrártörekvések célja és jogosultsága*, Budapest, 1896. I.)

80 1906-ban például részt vesznek egy Le Play-emlékülésen Párizsban.

81 Szoros kapcsolatot tartottak fenn a Bund der Landwirte vezető ideológusával, Gustav Ruhlanddal, aki többször járt Magyarországon. Erről lásd a Ruhlandról írt nekrológot. (*Magyar Gazdák Szemléje*, 1914. január.) – Megjelentették egy prominens francia konzervatív agrárteoretikus ideológiai röpiratát. (Jules Méline: *Vissza a faluba*, Budapest, 1906.)

82 Például a tízes években részt vettek a belgiumi székhellyel működő, a középosztály helyzetének tanulmányozására és érdekeinek védelmére alakult nemzetközi szervezet munkájában.

Az agrárius mozgalom általános jellemzése után vessünk egy pillantást szervezeti fejlődésére. A Gazdaszövetség kezdettől céljának tekintette, hogy a parasztság minél nagyobb tömegeit tömörítő tömegszervezetté váljék. 1901-es közgyűlése határozatot hozott falvankénti helyi szervezetek kiépítéséről. A terv szerint a szövetség helyi szervezeteit gazdaköröknek nevezték volna, s felépítésüket a hagyományos, kaszinószerű népkörök módjára tervezték. Szervezésükkel megbízták Meskó Pált, a szövetség egyik funkcionáriusát.[83] Ez a törekvés sikertelen maradt. A gazdakör nem vált népszerű szervezeti formává, általános hálózata sohasem épült ki. A Gazdaszövetség azonban így is számottevő paraszti bázist tudott kialakítani. Ha nem is közvetlenül, hanem egyéb általa befolyásolt szervezeteken keresztül, de jelentékeny paraszti tömeget vont ellenőrzése alá. A szervezet beiratkozott tagjainak létszáma nehezen állapítható meg, mivel nemcsak egyéni, hanem kollektív tagjai is voltak (pl. a gazdakörök), és a számon tartott tagok döntő többsége éppen ilyen kollektív tagság révén tartozott a szövetséghez. A szövetség funkcionáriusa, Schandl Károly az 1908-as évre a kollektív tagokra átlag száz tagot számítva, 150 000 tagot föltételez.[84] Ez a szám nyilvánvalóan túlzott. Föltehetően több hitelt adhatunk a kérdésben tájékozott Czettler Jenő állításának, aki szerint a Gazdaszövetségnek 1906-ban 30 000 tagja volt.[85] Ha általános orientálódásként összevetjük ezt a számot a tekintélyes német Alldeutscher Verband [Össznémet Szövetség] 1918-ban regisztrált 36 000 fős taglétszámával[86] – figyelembe véve a két ország lakosságszámának különbségét –, fölmérhető, hogy a Gazdaszövetség jellegében közelebb állt a tömegszervezethez, mint a középosztályi elitet tömörítő egyesülethez. Tízezres nagyságrendű paraszti táborukat nem tudták ugyan úgy átfogni állandó és rendszeres szervezeti élettel, folyamatos politikai agitációs munkával, mint a szervezeti példaképül szolgáló munkáspártok, de e mozgalmi ideál megvalósításában már lényegesen meghaladták a csak választási kampányok szervezésére alkalmas parlamenti, úgynevezett honoráciorpártokat. A gazdasági érdek-képviseleti tevékenységeken keresztül, szociálpolitikai akciók, mezőgazdasági ismeretterjesztő munka révén állandó befolyás alatt tartották tömegeiket. A Gazdaszövetség paraszti tömegszervező tevékenysége a Néppárt említett hasonló törekvései mellett a modern politikai tömegmozgalmak egyik első jelentkezése volt a munkásmozgalom terrénumán kívül. Az agrárius szervezeti formák erősen befolyásolták a tízes évek kibontakozó parasztmozgalmait, s azok számára mozgalmi és szervezeti kérdésekben sok szempontból példaként szolgáltak. A Nagyatádi Szabó István vezetése alatt egyesült parasztmozgalom több ága indult az agrárius érdek-képviseleti szervezet köréből, vezetői itt tanultak bele a politikába s szereztek szervezési tapasztalatokat. Ezek a birtokosparaszt-mozgalmak fokozatosan emancipálódnak a Gazdaszövetségtől, s szembefordulnak vele.

Az agrárius mozgalom valódi, élő szervezeti kerete voltaképpen nem a Gazdaszövetség formális egyleti organizációja volt, hanem az agrárius szövetkezeti hálózat. A valóságos szervező munka, a szociálpolitikai és propagandatevékenység a parasztság körében a szövetkezeteken keresztül folyt. A szövetkezetek két formája az agrárius mozgalom gerincét képezte. Az első és jelentősebb a hitelszövetkezetek hálózata volt. Ez az apparátus is tartozott közvetlenül a Gazdaszövetség irányítása alá. Összefogó szervezete, az Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH) állami vállalkozás volt. Ennek ellenére az agrárius mozgalom lényegében saját organizációjának tekinthette. Az OKH 1898-ban alakult, létesítését az az évi XXIII. tc. rendelte el. Megalakulása az agráriusok politikai kezde-

83 Buda és Vidéke, 1902. február (35. szám).

84 *Tizenkét év a Magyar Gazdaszövetség történetéből. 1896–1908*, Budapest, 1908, 282. oldal.

85 Czettler Jenő: *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika*, Budapest, 1914, 331. oldal.

86 Dietrich Bronder: *Bevor Hitler kam* [Mielőtt Hitler jött], Hannover, 1964, 122. oldal.

…ésének és nyomásának eredménye volt; az agrárius szociálpolitikai koncepció hivatalos agrárpolitikává válásának első és mindvégig legnagyobb szabású lépéseként értékelhető. Megszervezője, Darányi Ignác akkori földművelési miniszter az agrárius mozgalomnak Károlyi Sándor után második vezetője volt. Az ő személye eleve biztosította a Gazdaszövetség befolyását a szövetkezetek működésére. Ez a befolyás azonban döntően nem felülről, a központból, hanem alul, az egyes szövetkezetek szintjén érvényesült. A falusi hitelszövetkezetek létrehozása kezdettől a Gazdaszövetség s általában a vele összefonódott konzervatív front helyi erőinek ügye volt. A szövetkezetek érthető módon lényegesen nagyobb tömeget tömörítettek, mint a Gazdaszövetség. Természetesen nem képezték teljes egészükben az agráriusok politikai táborát, a tudatos agrárius elemek csupán jelentéktelen részüket tették ki. A szövetkezetek révén mégis állandó lehetőség volt széles tömegek mozgósítására, s rajtuk keresztül folyamatos agrárius befolyás érte a szemléletben távol álló tömeget is. Az OKH fennállása első évében, 1899-ben 712 szövetkezetben 141 623 tagot tömörített, ez tíz év alatt, 1908-ra 2096 szövetkezetben 551 514 tagra emelkedett.[87]

A szövetkezeti szervezkedés másik formája a fogyasztási szövetkezet volt. Itt az agráriusok saját szervezettel rendelkeztek, az ugyancsak 1898-ban alakult Hangya Szövetkezettel. Ez 1901-ben 171 szövetkezetben 30 564 tagot tömörített.[88]

A dualista korszak végére mindkét szövetkezeti hálózat megsokszorozta szervezetei és tagjai számát indulásához képest. Az OKH 1917-ben 2430 szövetkezetben 635 000 taggal, a Hangya 1918-ban 2140 szövetkezetben 658 000 taggal rendelkezett.[89] Mind a hitel-, mind pedig a fogyasztási szövetkezetek elsősorban a parasztság helyi hitelezői a falusi kocsmárosokkal és szatócsokkal – Magyarországon ismeretesen zömmel zsidó származásúakkal – szemben. Az agráriusok a „falusi uzsorások" elleni demagógiával igyekeztek elsősorban paraszti bázist verbuválni. A két nagy szövetkezeti hálózat célja elsősorban nem „szociális olajcsepp" cseppentése volt; ezek a szövetkezetek nem tudták olcsóbb hitellel s áruval ellátni a parasztságot. Céljuk sokkal inkább az volt, hogy az ily módon szervezett tömegerőt és a kiépült apparátus hatalmi súlyát a bank és ipari nagytőke elleni országos méretű konkurenciaharcban használhassák föl, nem pedig a falusi kiskereskedők ellen.

AZ ÚJ TÍPUSÚ KONZERVATIVIZMUS FŐBB JELLEMZŐI

Az alábbiakban megkíséreljük röviden rekapitulálni az új típusú konzervativizmus liberalizmuskritikáját, mely minden tekintetben legáltalánosabb elméleti kiindulása volt, majd ezt követően az új típusú konzervativizmus reformjavaslatait.

Az új típusú konzervatív irányzat liberalizmusbírálata az 1848, illetőleg 1867 utáni magyar polgári átalakulás kritikájából indul ki. Az első lépéseket már a nyolcvanas évek előfutárai megteszik. Már náluk kísért a feudális-patriarchális viszonyok idealizálása és a polgári fejlődéssel szembeni, mintegy igazoló, „rehabilitáló szembeállítása". Az idealizálás központi gondolata: a patriarchális viszonyok erkölcsösebbek és humánusabbak voltak a tőkés viszonyoknál, mivel még nem ismerték a gazdasági versenyt, s ha olykor igen alacsony szinten is, de minden rendű embernek, jobbágynak, céhpolgárnak biztosították a megélhetést. A feudalizmusban nem volt jogegyenlőség, viszont – állításuk szerint – sen-

---

87 *Jelentés az 1898: XXIII. tc. alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet s ahhoz csatlakozott szövetkezetek tízévi működéséről…*, i. m., 58. oldal.

88 Szigethy Lehel: *A fogyasztási szövetkezetek és a kereskedelem*, Budapest, 1911, 17. oldal,

89 Bernát István: *Küzdelmek és eredmények*, Budapest, 1936, 110–111. oldal.

kit sem fenyegetett tönkremenés és éhhalál.[90] Ezek a viszonyok Magyarországon különösen kedvezőtlen körülmények között alakultak át, mivel 1848 eseményei pillanatok alatt forgatták föl a patriarchális viszonyokat. Ily módon a kapitalista verseny *„készületlenül"* érte a tradicionális beidegzettségű rétegeket, elsősorban a birtokos nemességet, de magát a parasztságot is, továbbá a kisiparosságot. A kiemelt szófordulat *terminus technicus*szá vált a kor publicisztikájában, és még az ellenforradalmi korszak irodalmában is virulens volt a fenti értelemben. A hagyományokhoz kötött rétegek eleve rossz esélyekkel indultak a versenyben, s hátrányukat fokozta, hogy az 1867 után kialakult, elsősorban a Tisza Kálmán-kormányzathoz kapcsolt politika törvényhozási és kormányzati tevékenységével a felemelkedő polgárságnak kedvezett.[91] Ezek a körülmények a hagyományokhoz kötött rétegek rohamos tönkremenetelét okozták.[92] A nyolcvanas évek során a régi, hagyományos uralkodó osztályok helyét átvette – ebben az esetben a konzervatív fogalmazások természetesen túloznak – a burzsoázia. Ezen a ponton jut el az új típusú konzervatív koncepció az első teoretikus általánosításhoz. A mondottakból fölépíti a liberalizmus elvi kritikáját. Ennek summája a következő: a liberalizmus (ezt a fogalmat itt azonos értelemben használják a polgári demokráciával) eredetileg azt tűzte zászlajára, hogy megvalósítja a francia forradalom eszméit, a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség korszakát. Ez minden privilegizált uralkodó osztály szükségszerű megszűnését kellett volna hogy jelentse. Valójában azonban nem ez történt, hanem az, hogy a feudális nagybirtokos uralkodó osztályt fölváltotta mint uralkodó osztály a bankár, gyáros és kereskedő polgárság.[93] Ez a liberális eszme bukását jelenti; azt, hogy nem volt képes elvileg meghaladni elődjét, maga is oligarchikus osztályuralmat hozott létre, mely a feudálistól filozófiai mértékkel mérve lényegileg nem különbözik.[94] A liberális eszme megvalósíthatatlan utópiának mutatkozott tehát, sőt társadalmi

---

90 „A földesúri birtok a tulajdonosnak és családjának kenyeret biztosított. És ha az úr nem is bánt mindig bársonykézzel jobbágyával, mégis érdekében állott ezen munkaerejét éhhaláltól megmenteni, a birtok végtelenig való feldarabolását, uzsorát gátolni. A céh az iparosnak – s pedig a céhfőnöktől az utolsó inasig – nemcsak szabályozta a kenyérkeresetét, de azt bizonyos fokig biztosította is." (Simonyi: *A modern alkotmánytan tévedései,* i. m., 33. oldal.)

91 „Mindjárt az első törvényhozási alkotások határozottan a kereskedelem előnyére s a földbirtokos osztály romlására voltak. Az uzsoratörvény, segítve az új váltótörvény által, nagyobb s talán végzetesebb pusztítást tett az államfenntartó magyarságban, mint a mohácsi ütközet." (*Conservativ magyar politika,* Budapest, 1887, 110–111. oldal.)

92 „... a jobbágyság fölszabadítása, ... nem csupán a jobbágyot találta készületlenül, hanem földesurát is, ki korábbi gazdasági létalapjától megfosztottan viselte tovább a birtokával járó korábbi kötelességeket és élte tovább úri, gondtalan életét: a szükséges gazdasági ismeretek nélkül, fegyvertelenül ment neki a modern gazdasági harcnak, örülve a váltónak s a könnyű hitelnek, mint késnek a gyermek, szeme elkáprázva a gründolásoktól, s agya elkábulva az azt követő krach összeomlásától, melyet megérteni is alig tudott. Növelte a bajt esztelenségig menő szabadelvűsége, mely szállóigévé tette azt a mondást, hogy »Mindegy, kié a föld«, és szabadjára hagyta a farkast a bárányok közt, az adóst kész prédájává téve az uzsorásnak." (Geőcze Sarolta: „A magyar középosztály megújhodása", *Magyar Gazdák Szemléje,* 1904. december.)

93 „A júliusi királysággal Franciaországban uralomra jutott a polgárság. De nem abban az eszményi értelemben, hogy mindnyájan egy haza polgárai vagyunk. Hanem a legszűkkeblűbb kasztszellem értelmében. Nem a citoyen, hanem a bourgeois." (Asbóth: Korunk uralkodó eszméi. In *Társadalom-politikai beszédei,* i. m., 13. oldal.)

94 „Nézetem szerint 1848-ban nem azért mondott le előjogai, kiváltságai és vagyona egy részéről a magyar nemesség, hogy azt most egy cseppel sem nagyobb számú osztály a maga számára elsajátítsa, s az egyenlőség szent korszakában, az egyedül üdvözítő liberalismus zászlaja alatt, mint kiváltságos osztály nyakunkra üljön." (*Conservativ magyar politika,* i. m., 112–113. oldal.)

megvalósításának kísérlete során önmaga ellentétébe fordult, amikor a liberalizmus társadalmi megvalósulását jelentő szabad verseny maga hozta létre a szabadság ellentétét, az *erősek* uralmát a *gyengék* fölött. Ezen az alapon tehát a keresztény erkölcs szemszögéből a szabadversenyes kapitalizmus immorálisnak minősíthető. A magyar újkonzervatív ideológia egyik vezető képviselője azt a nem minden szellemet nélkülöző gondolati játékot is megengedi magának, hogy a szabadság jelszavával szemben kijátssza a verseny során létrejött vagyoni rétegződés ténye által megsértett egyenlőség elvét, valamint a testvériség eszméjét. (Ezzel a gondolattal természetesen nem áll egyedül a nemzetközi konzervatív publicisztikában.[95])

Ha az újkonzervatív publicisztika, mint láttuk, hatásos érveket hozott föl arra, hogy a burzsoázia uralma is ugyanolyan jellegű osztályuralom, mint a nemesi földbirtokos osztályé, ez bizonyíték lehetett a liberális eszme csődjére, de kevéssé alkalmas arra, hogy – éppen a konzervatív eszmekör logikája alapján – kétségbe vonja ennek az uralomnak történeti jogosultságát. Hiszen ha ugyanolyan oligarchizmus, mint a nemességé, akkor ugyan miért nem olyan jogosult, mint amaz? Azaz a konzervatív érvelésnek felelnie kellett arra a kérdésre, vajon tényleg miért nem mindegy, hogy kié a föld (vagy a gyár, vagy a bank), ha egyszer azonos gazdasági, társadalmi funkciót tölt be a nemesi származású vagy a polgári származású tulajdonos kezében. Erre a liberalizmus elleni morális érvek kevés meggyőző erőt szolgáltathattak. Már lényegesen többet a patriarchális viszonyok létbiztonságot garantáló kiegyensúlyozottságára hivatkozó érvek. Ezekkel azonban leplezetlenül a múlt felé forduló reakciósságuk miatt csínján kellett bánni. Más érvek szükségesek tehát a szabad gazdasági versenyben „gyengének" bizonyuló, hagyományhoz kötődő rétegek uralom- és létjogosultságának igazolására. Az egyik hatékony argumentum az organikus fejlődés gondolata. Az 1848-as fordulattal hirtelen beállott magyar polgárosodás már eleve anorganikusan indult folyamat. Folytatása: a nemesi, paraszti, kisiparos rétegek tönkremenetele megbontotta a magyar társadalom organizmusát. A konzervatív publicisztika beállításában pedig éppen ezek a hagyományokkal összeforrott középrétegek frissítették föl a fölemelkedő *homo novus*okkal a nemesi osztályt, s óvták meg a megmerevedéstől.[96] A felemelkedési esélyek e kapillaritása létfontosságú a társadalmi egyensúly, a társadalmi harmónia, a társadalmi béke fenntartása érdekében. Megbomlása esetén bekövetkezik a társadalom polarizálódása burzsoáziára és proletariátusra. A polarizáció kitermeli a kiéleződött osztályharcot, a szocialista mozgalmakat, melyek végül elkerülhetetlenül elnyelik az önmagát anorganikus volta által aláásó polgári társadalmat. A polgári fejlődés útjának végén ott

---

95 „Az erősebb, az ügyesebb uralmának korlátnélküliségét kifogásoljuk, mert azt tartjuk, hogy a szabadság egymagában odaállítva, mint ideál, szertelenségekre ragad, és az ügyesebbnek, az erősebbnek a korlátlan uralmához vezet akkor, ha nincs enyhítve ama másik két faktor által, amely száz és egynéhány év előtt Franciaországban hangzott fel először, és amelyet azóta a művelt világban mindenütt jelszónak fogadtak el, amely a szabadság eszméjét kiegészíti és korlátozza: ez az egyenlőség és testvériség fogalma. … A mai korszak megfeledkezett eme jelszavakról, és a gazdasági téren csupán a szabadsággal foglalkozik, így létrejött az erősebb uralma a gyengébb felett, anélkül, hogy az erősek uralmának szigorát a testvériség érzelme szelídítené." (Károlyi Sándor: *Programbeszéd Göncön,* 1901. szept. 10., Budapest, 1901, 5–6. oldal.)

96 „… amilyen becses a telivér, olyan szükséges a vérfelfrissítés, olyan romlás az »Inzucht« [beltenyésztés]. Ugyanezért a nemzeti hagyományokkal összeforrott rétegek közt legfontosabb a magyar földnek népe. A társadalom felszínére jutott elemek, úgy a szellemi munka, valamint az élvezés túlfeszítése által folytonos kimerülésnek vannak kitéve, melyet folyton romlatlan őserővel kell pótolni. Ez volt a magyar ősi intézmények fölénye a kék vér elvén alapuló nyugati feudalizmus fölött. A magyar nép széles rétegei képezik azt a nagy nemzeti reservoirt, melyből a folytonos társadalmi emelkedés által a nemzeti erőket folyton meríteni kell. Belpolitikánk legelső feladata tehát megóvni ezt a népet az anyagi romlástól, az erkölcsi desperátiótól." (Asbóth: *Társadalom-politikai beszédei,* i. m., XXII–XXIV. oldal.)

rémlik a szocialista forradalom. Ezzel idealizálva állítható tehát szembe a patriarchális-tradicionalista világ, mely még az osztálybéke aranykora volt. A konzervatív publicisztika a szerves fejlődés megbomlásának rovására írja a kilencvenes évek agrárszocialista mozgalmait, s ezeket citálja bizonyítékul a megjósolt társadalmi apokalipszis hihetővé tételére.

A másik, ennél lényegesen hatásosabb érv arra, hogy miért kell a nemesi eredetű nagybirtokos osztálynak a polgári Magyarország vezető osztályának maradnia, az az érv, mely a történeti gyökerekkel bíró osztályokat a nemzeti hagyományok kizárólagos letéteményesének tekinti. Ráadásul ez az érvelés éles különbséget, sőt ellentétet konstruál a tőkésedett földbirtok és a pénztőke között azon az alapon, hogy az előbbit helyhez, adott területhez kötött voltánál fogva *par excellence* hazafiasnak, a nemzeti érdekekkel összeforrottnak nyilvánítja, míg az utóbbit azon az alapon, hogy a gazdasági konjunktúrát követve országhatárokra nem nézve vándorol, nemzetietlennek, kozmopolitának bélyegezi.[97] A klasszikus burzsoázia tehát ezen az alapon nacionalista érveléssel támadható, uralma egyenesen a haza létében fenyegető nemzeti veszedelemnek nyilvánítható.[98] A régi típusú, 1848 előtti gyökerekig közvetlenül visszanyúló konzervativizmus, a szent szövetségi, metternichi korszak ideológiája anacionális volt. A nemzet, a nemzeti mozgalmak ekkor elválaszthatatlanul fonódtak össze a polgári átalakulással, a polgári forradalmakkal. Velük szemben a konzervativizmus nem a nemzethez, hanem a trónhoz, a dinasztiához kötődött. A nemzeti irány, a hangsúlyozott nacionalizmus felé fordulás tehát új fejlemény. Már korábban láthattuk az új típusú konzervativizmus képviselőinek közeledését a Függetlenségi Párt konzervatív szárnyához, s az ehhez kapcsolódó tapogatózásokat a függetlenségi nacionalizmus kisajátítása irányába. Ez ott még magyarázható volt puszta taktikai opportunizmussal. Itt a nacionalizmus új, sajátos koncepciója kezd körvonalazódni.[99]

A liberalizmus, illetőleg a konkrét magyar polgárosodási folyamat új típusú konzervatív kritikájának rekapitulációja után tekintsük át reformelképzeléseiket. Már a bírálatban voltak olyan hangok, melyek nehezményezték – anakronisztikus módon –, hogy az állam 1867-ben és utána szabadjára engedte a gazdasági folyamatokat, és semmit sem tett a fenyegetett tradicionális rétegek védelmére. Ezek a számon kérő utalások már az 1848-as jobbágyfölszabadítás túl radikálisnak ítélt végrehajtása kapcsán elkezdődnek,[100] majd foly-

---

97 „Az ingó vagyonnak mindig van valami kozmopolita vonása, a földbirtoknak mindig van valami nemzeti." (Baross János: „A föld joga", *Magyarország*, 1901. május 3.)

98 „… itt ezúttal is határozottan kibontakozott az a két áramlat, mely már évek óta küzd Magyarországon az uralomért. … Ezen nagy áramlat a nemzetközi pénzuralom etablírozására való törekvés. Ez az áramlat éveken át igyekszik aláásni és deposszedálni mindazt, ami Magyarországon és a magyar nemzet testében a történelmi rétegeket képezi; azon történelmi rétegeket, amelyekben a magyar nemzeti történelem hagyományai lüktetnek, támadja meg erkölcsi és anyagi alapjaikban. A másik áramlat, amelynek kifejezésre jutását nagy örömünkre hallottuk ezúttal a többség soraiban is, ezzel a nemzetközi pénzuralmi törekvéssel szemben az egészséges és hazafias ellenáramlat, melyet sokan a veszélynek teljes tudatával követnek, úgy, mint tesszük mi is; sokan még csak ösztönszerűleg érzik azt a veszélyt, hogy ha sikerül lerombolni a nemzeti társadalomnak nemzeti hagyományokkal telített történeti rétegeit: akkor a válságok idején a nemzetközi pénzuralom ezt a hazát a magyarnak fenntartani nem fogja." (Asbóth János beszéde a képviselőházban a földművelési tárca költségvetésének vitáján 1897. febr. 27-én. In uő: *Társadalom-politikai beszédei*, i. m., 572–573. oldal.)

99 A kilencvenes évek új típusú konzervatív ideológiájának nacionalizmuskoncepciójáról, a kozmopolitizmusproblémának e koncepcióban elfoglalt helyéről Szabó Miklós részletesebben kifejtette véleményét „Az 1901-es egyetemi keresztmozgalom" című tanulmányában (*Történelmi Szemle*, 1970. 4. szám), melyet kisebb változtatásokkal visszaillesztettünk a jelen monográfiába.

100 „Ha a fölszabadult jobbágyságra magára hárult volna a lassankénti megváltás, akkor a földbirtok nem veszítette volna el egyszerre a munkaerőt, a volt jobbágy nem a munkakedvet." (Asbóth: *Jellemrajzok és tanulmányok…*, i. m., 16. oldal.)

tatódnak annak hangoztatásával, hogy a gazdasági politikának tudatosan arra kellett volna törekednie, hogy a polgári átalakulás oly módon menjen végbe, hogy folyamatában maga a nemesi eredetű nagybirtokosság alakuljon át modern burzsoáziává.[101] E fejtegetések végső következtetése pedig általában az, hogy fölróják az 1867 utáni államnak és magának a nagybirtokosságnak: *„magára hagyták"* a parasztságot a burzsoáziával vívott konkurenciaharcban.

Ezeknek a mulasztásoknak a jóvátétele tehát a konzervatív reformpolitika feladata. A konzervatív reformelképzelések elvi megalapozása – érthetően – a liberalizmuskritika elvi alapvetésében gyökerezik: a liberális szabad verseny társadalmának alapegysége az egyén (az egyén mint gazdasági alapegység, az önállóan gazdálkodó egyéni tőkés), a liberalizmus eszmei alapja az individualizmus. Az a koncepció, amely a gyengét könyörtelenül eltipró versennyel szemben a gyengék védelmét, a keresztényi könyörületet óhajtja képviselni, nem fogadhatja el ezt a kiindulást. Számára másnak kell a társadalom alapegységének lennie, nem az önző egyénnek. Olyan alapegység szükségeltetik, mely természetes hordozója a testvériség, a szolidaritás keresztényies alapeszméjének, melyet, mint láttuk, a szabadság eszméjével a konzervatív front szembeszegezett. Ennek kiválasztásához – az egykori rendiségre visszasandító romantizáló illúziókon túl – támogatást ad a konzervatív indíttatású modern francia szociológia társadalomképe: az ember a társadalom életében s így nem utolsósorban a gazdaságban, tehát magában a gazdasági versenyben is, nem mint egyén vesz részt, hanem mint valamely társadalmi csoport tagja; e csoport tagjait a társadalmi összetartozás szoros kötelékei fűzik egybe. Ezekre a természetes csoportokra, szociológiailag homogén testületekre kell fölépíteni a szabad versennyel szembeforduló konzervatív politikát.[102] Ezeket a csoportokat gazdasági érdekeik alapján a politikai mozgalmak szervezési módszereivel *pressure group*okká „kell szervezni", melyek egységesen képviselik a csoport érdekeit a konkurenciaharcban. Az organizáció, a szervezett egységes föllépés semmivé teszi az „erősek" fölényét. Az eddig „gyengének" bizonyult rétegek gazdasági érdek-képviseleti organizációkba szervezve konkurenciaképessé válnak a versenyben. A szervezés válik a konzervatív reformpolitika központi jelszavává. *„A magyar társadalom megszervezése"* az új típusú konzervatív mozgalom legelterjedtebb, legtöbbet használt s leghosszabb élettartamú politikai kategóriája, mely az ellenforradalmi korszak politikai irodalmának is egyik leggyakrabban használt *terminus technicus*a marad. A terminust kettős értelemben használták. Szűkebb értelme az, amit fentebb vázoltunk: valamely társadalmi réteget vagy annál kisebb érdekcsoportot érdek-képviseleti szervezetbe tömöríteni. Elsősorban a földbirtokos rétegeket, ezzel növelve súlyukat a versenyben; másodsorban a parasztságot és a kisiparosságot, ezáltal a szervezést kezdeményező és lebonyolító földbirtokos réteg szilárd, patriar-

---

101 „[Széchenyi] … a lángész providenciájával látta, hogy a nemzetnek bele kell vetnie magát abba a gazdasági átalakulás forgatagába, mely a politikai hatalom bázisát volt hivatott áttenni a terménygazdaságról a pénzgazdálkodásra, és amely forgatag próbaköve a nemzet életképességének, szívósságának és munkaerejének. És itten, a szabad nagy gróf haza- és fajszeretete, hogy csak az eszközök szükségszerű átalakítását óhajtotta és iparkodott keresztülvinni, ellenben a régi tényezőket feltétlenül meghagyni. Világosabban szólva minden liberalizmusa és szabadságszeretete mellett is azon volt, hogy eme pénzgazdálkodást a nemesség hajtsa végre, hogy ezáltal az államgépezet vezetésébe a jövendőben se essék ki azoknak a kezéből a gyeplő, akik addig tartották kezükben." (Petrassevich Géza: *Magyarország és a zsidóság*, Budapest, 1899, 93. oldal.)

102 „A kathedra, az állam szocializmusa, melyek ez időben támadtak Németországban, ugyanabból a forrásból fakadtak, melyből nálunk a nemesség, a földbirtokosság is óhajtásait, igényeit merítette: a társadalomban az egyén mellett a külön csoportok, a szövetségek, a testületek létjogosultságának, sőt szükségességének hitéből." [Concha Győző: „A gentry", I, *Budapesti Szemle*, 1910 (142. kötet).]

chális színezettel is bíró politikai ellenőrzése alá helyezve őket. A parasztsággal szemben tehát az érdekképviseleteket szervező konzervatív politika célja hármas: először leszerelni és kikapcsolni a parasztságot mint a nagybirtokkal szemben álló osztályharcos ellenfele, másodszor osztályharcos törekvéseit az ipari burzsoázia ellen fordítani, harmadszor ez utóbbi harc élére állva megsokszorozni a földbirtokos-front saját politikai súlyát. A parasztság és kispolgárság megszervezésének ideológiai igazolását szolgálta a polgári társadalom tőkésre és proletárra polarizálódását megszüntető „harmadik erő" koncepció. A tradicionális és kispolgári rétegeket egységes érdek-képviseleti fronttá kell szervezni, hogy mind a gazdasági konkurenciaharcban, mind a politikai életben harcképes, egyenrangú erőként lépjenek föl a polgári társadalom egymással szemben álló két nagy szervezett tényezőjével szemben. Ez az illető rétegek szorosan vett érdekein túl az egész társadalom javát szolgálja azáltal, hogy a tőkés rendszer önzésével, romboló tendenciáival szemben konzervatív ellensúlyt képez, másrészt kiegyenlíti a fölbomláshoz, végső soron a szocialista forradalomhoz vezető polaritást, s ezzel mintegy pótolja az elveszett organikus fejlődést.[103] A társadalom megszervezése jelszó szélesebb értelemben az egész társadalmi szervezet érdek-képviseleti alapra helyezését jelenti; annak a koncepciónak eszmetörténeti előzményét, mely később, a két világháború között az úgynevezett korporációideológiákban fog kialakult formában jelentkezni. A magyar új típusú konzervativizmus e téren jobbára csak odáig jutott, hogy kívánatosnak tartotta az érdekképviseletek perfekt kiépítését a társadalmi-gazdasági élet minden területén, oly módon, hogy ezek az érdekképviseletek összefüggő hálózatot képezzenek. Az újkonzervatív elgondolások szerint ez az érdekképviselet-hálózat – ez volna tulajdonképpen a „társadalom megszervezése" – képes volna kikapcsolni és az érdekképviseletek megegyezésével helyettesíteni a gazdasági versenyt, s ily módon szabályozná, konfliktusmentessé tenné a társadalom életét. Ez a konzervatív eszmekör számára az individualizmus társadalmi meghaladását, a társadalmi harmóniát, a társadalomnak a szolidaritás elvére való fölépítését jelentené. Az átfogó korporációs koncepciók ekkor, a századfordulón még ritkák, a szerzők nemigen jutnak túl a kötelező érdekképviselet általánosságban mozgó gondolatán. Szórványosan azonban föl-fölbukkannak átfogó koncepciók is már a nyolcvanas évek elejétől.[104] A konzervatív reformideál summázható egy szá-

103 „Itt tenni kell, mégpedig gyorsan. De hát mit? Hisz az összes út el van torlaszolva előttünk, ezt egy a közérdektől elszakadt, saját hatalmától és az örökös körforgástól megszédült csoport tartja megszállva. Hát természetesen azt, amit ellenfeleink, a nemzetközileg szervezett nagytőke és a szocialisták tettek, ti egyesülni és szervezkedni. ... Alakuljon meg valahára a magyar hazafiak ligája. Úr és polgár, honoráció és telkesgazda, szóval mindaz, aki nem részese sem a nagy Panamának, sem a szocializmusnak, álljon össze. ... Nem pártot kell itt alapítani, mert hisz minden párt önző, öncélnak tekinti magát, látjuk azt is, hova vezet a párturalom, hanem egy olyan szövetséget, amely nem nyerészkedni, uralkodni és hivalkodni vágyik, hanem csak a közérdeket tartja szem előtt. ... Tegyük hát azt a szövetséget, amelyet komoly és előrelátó férfiak alapítottak, élő hatalommá, a társadalmi élet egy nagy gócpontjává. Ne tekintsük ezt pusztán gazdasági tényezőnek, hanem a politikai és társadalmi élet lüktető ütőerének. Azért ne is pusztán szakszerű tárgyilagossággal, hanem igaz lelkesedéssel, hatalmas lendülettel karoljuk fel annak ügyeit hozzunk beléje pezsgő életet, akkor fog az vonzani, akkor gyűjti majd körébe mindazt, ami itt még a közjóért és a hazáért lelkesül, urat, polgárt és parasztot. Akkor fog az egy nagy nemzeti ligává átalakulni amely imperatíve léphet fel a zsaroló rendszer, a szociális bajok és a korrupció ellen. Széchenyi szelleme aki először ismerte fel a társadalom nagy hatalmát, megtermékenyíti akkor ezt a szövetséget is, amely így nemcsak a bajokat orvosolhatja, a jólétet emelheti s a korrupciót irthatja ki, hanem még a megtévelyített szocialistákat is visszahódíthatja a veres zászló alól a nemzeti trikolór alá." (Cz. I. [Czóbel István?]: „Nincs megállás", *Magyar Gazdák Szemléje*, 1898. február.)

104 „Egyesüljenek és csoportosuljanak testületileg a külön foglalkozási ágak szerint a honpolgárok, az az csoportosuljanak a kézi munkások, földmívelők, iparosok, kereskedők, tanárok, hivatalnokok, egész

…dfordulóról származó programröpirat szavaival – a cél: „… jól nevelt, kellően vezetett, helyesen szervezett és szigorú rendhez szoktatott társadalom" megvalósítása.[105]

Az a gondolat, hogy a politikai életet az érdek-képviseleti elv alapján kellene átépíteni, állandóan kísértett az újkonzervatív irodalomban. Ha, mint írtuk, az összefoglaló korporatív koncepció ritka volt is, annál gyakoribbak az olyan fejtegetések, amelyek a pártpolitikát az érdek-képviseleti elv álláspontjáról bírálták. Abból indultak ki, nem utolsósorban a különböző csatornákon át beszivárgó marxista elmélet hatására, hogy a politikai pártok társadalmi feladata voltaképpen a gazdasági-társadalmi érdekek (osztályérdekek) képviselete; a politikai pártok tulajdonképpen burkolt érdek-képviseleti szervezetek. A politika fejlődési tendenciája tehát a következő kell legyen: ezt az állapotot nyílttá tenni, és a politikai pártokat a jövőben bevallottan érdek-képviseleti célokkal szervezni meg. Ebből a gondolatból az is következik, hogy azok a pártok viszont, melyek valóban nem érdek-képviseleti színezetűek, hanem valamely szorosan politikai vagy ideológiai cél körül szerveződtek, élősdi jelenségek, voltaképp efemer, nem valódi pártok; a társadalom életétől, a gazdasági-szociális problémáktól elszakadt szervezetek, melyek megrekedtek bizonyos politikai formalizmusban. Míg az érdek-képviseleti jellegű politika gyakorlatias, lehetőséget ad kereteiben a praktikus szervező, szociálpolitikai tevékenységre, a csak politikai pártok üres retorikába, parlamenti debattériába merevednek, jelszavakkal dobálóznak, demagógiára hajlanak.

A politikai élet szervezeti formáinak ez a fölfogása alapul szolgál a dualista korszak magyar politikai élete legsajátabb jelenségének új típusú konzervatív bírálatához. A *csak* politikai pártok formalizmusáról mondottak rendkívüli mértékben alkalmazhatók a közjogi kérdések körül polarizálódott magyar pártpolitikai struktúra kritikus elemzésére. A közjogi kérdések a magyar politikai gondolkodásban háttérbe szorítják a lényeges gazdasági-társadalmi problémákat.[106] A közjogi, mindenekelőtt a függetlenségi gravaminális politikát uralja a jogászkodó formalizmus.[107] A közjogi csatározások jelszavakat pufogtatnak, emóciókat korbácsolnak föl, s nem adnak teret annak a praktikus mindennapi politikai aprómunkának, amely az érdek-képviseleti szervezetekben folyik.[108] Ezen csak az változtathat-

---

lelkészekig; ezek tömörüljenek egy kidolgozandó kulcs nyomán, melynek részleteibe most természetesen nem bocsátkozom, ezek válasszák testületileg képviselőiket, és ily módon alakuljon a község, a municípium és a képviselőház." (Simonyi Iván: *Választási rendszerünk téves alapja és egy pozitív reformindítvány*, Pozsony, 1884, 60. oldal.)

105 *Felhívás az Országos Nemzeti Szövetség érdekében és törekvéseinek ismertetése*, Budapest, 1901, 10. oldal.

106 „…a hivatottak közül vajmi kevés politikusunk jutott annak tudatára, hogy a jövő a társadalmi politikáé. Pedig a közjogi kérdések veszítenek fontosságukból." (Bernát István: *Változások küszöbén*, Budapest, 1893, 4. oldal.)

107 „Képviselőházunk vitáinak színvonalát, tekintélyét és befolyását csak emelné, … ha a méltán féltve őrzött közjogi követelmények mellett a nemzet megélhetésére vonatkozó gyakorlati kérdések nem törpülnének el, és ha a parlamenti formalismus nem nyomná el abban az alkotási képességet." (Gávai Gaál Jenő: *Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk*, Budapest, 1903, 150. oldal.)

108 „Az évszámpolitika vége. A hatvanhét pedig ellenfél nélkül maradván, nem lehet kiindulópontja az új alakulásnak. … Ha mindenki hatvanhetes, senki sem lehet hatvanhetes. … Ezért kell új pártalakulás, mégpedig numerusos politika nélkül. … Hiányos a műveltségünk, az a baj. A dolgok nagyon érdekelnek, sőt izgatnak, s amellett erősen tájékozatlanok vagyunk. Innen és tehetetlen tehetetlenségünkből ered közéletünk nyugtalansága. Ha kutatnók a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit s a leghelyesebb magatartás követelményeit, oly nyugodtan, békésen, türelmes csöndben végeznők politikai munkánkat, mint ahogy a kertész foglalatoskodik virágai körül. Így olyanok vagyunk, mint volnának azok a kertészek, akik magukból kikelve zajonganának és ugrándoznának valamely palánta körül, azon civódván, hogy mi legyen belőle. Vakon rohanunk jelszavak után, óriási erőfeszítést viszünk véghez elérhetetlen vagy ellenkezőleg, önként elkövetkezendő célok érdekében." (Gálfalvi Réthi Gyula: *Új pártalakulás*, Budapest, 1910, 13. oldal és 28. oldal.)

na, ha a magyar pártpolitika megszűnnék a közjogi kérdés körül szerveződni, s a politikai pártok a polgári fejlődés alternatívái szerint egyrészt a konzervatív, másrészt a liberális vagy demokratikus (esetleg a szocialista) pólusok körül csoportosulnának.[109]

A közjogi álláspontnak ez a bírálata sajátos módon azon a nagybirtokos fronton belül alakult ki, amely maga a legnagyobb mértékben részt vett a közjogi harcokban, sőt fő előidézője volt ezek kiélezésének és elmérgesedésének. Az a körülmény, hogy az újkonzervatív érdek-képviseleti mozgalom hangadói is részt vettek, szorosan vett elveik ellenére, a közjogi harcokat folytató pártok tevékenységében, megmutatta, hogy az adott helyzetben maguk sem tartották elérhetőnek a politikai polarizáció közjogi tengelyének megváltoztatását. Ha részt akartak venni a pártpolitikában, ehhez a föltételhez kellett alkalmazkodniok. Az új típusú konzervatív tábor, amely leghamarabb ismerte föl a korszerű tömegpropaganda jelentőségét, nem szándékozott lemondani a közjogi propagandáról, melynek tömeghatásával szociális demagógiájuk nem versenyezhetett. A kétféle propaganda egyébként bizonyos mértékig más-más társadalmi rétegek felé is irányult. Míg az érdek-képviseleti, szövetkezeti demagógia természetesen a parasztság felé, addig a közjogi, függetlenségi demagógia elsősorban a dzsentri rétegek felé. Ez utóbbiakra a századfordulót követő években is még elsősorban ez hatott, ha megfigyelhető volt is körükben az agrárius eszmék térhódításának növekedése. E rétegek megnyeréséről pedig az új típusú konzervatív tábor nem mondhatott le, már csak azért sem, mert jelentőségük növekvőben volt.

A magyar új típusú konzervativizmus liberalizmuskritikáját áttekintve láthattuk, hogy ez a bírálat a gazdasági szabad verseny elítélésére összpontosult. A liberalizmus politikai vonatkozásainak, a polgári parlamentarizmusnak a bírálatához még nemigen voltak indítékok, a polgári szabadságjogok kritikájára pedig még semmilyen formában nem került itt sor. Ennek megfelelően a reformjavaslatok egy kötött gazdasági szisztéma kialakítására irányulnak, mely kontroll alá helyezi, megzabolázza a tőkés versenyt. Ennek kiépítését nem elsősorban a liberális polgári államtól várják, hanem alulról, társadalmi szervezetekként alakult érdek-képviseleti szervezetek tevékenysége útján kívánják megvalósítani.

A régi típusú, az 1870-es években a Sennyey-párt által reprezentált konzervativizmussal szemben az új típusú konzervativizmus lényegi vonása offenzív, dinamikus volta. Ez az új irányzat nem egyszerűen az adott helyzet védelmére, „konzerválására" törekszik, nem is a polgári átalakulás liberális ütemtervének mérsékeltebb, „fontolva haladó" megvalósítására; konzervatív céljait új módszerekkel, új szervezeti formákkal, új intézmények létesítésével szándékozik elérni.

Új jelenség volt, nem csupán a magyar konzervatív politikában, hanem az egész magyar polgári politikában a törekvés tömegmozgalom szervezésére, a tömegpropaganda jelentőségének fölismerése. Az új típusú konzervativizmus volt az első magyar politikai mozgalom, amely megkísérelte, hogy a pusztán képviselőket tömörítő, csupán választási agitációt végző liberális párttípust, az úgynevezett honoráciorpártot modern politikai tömegmozgalommal váltsa föl. A tömegszervezés és tömegpropaganda korszerű módszereit bevallottan a szocialista ellenféltől tanulták, mint ahogy fölhasználták a szocialista gondolat több argumentumát is a liberális szabad verseny konzervatív bírálatában. Az arisztokrácia, amely a múlt század hetvenes éveiben még éppen csak kilépett az udvari kamarilla- és kabinetpolitika homályos világából, s első téveteg lépéseit tette meg a polgári parlamenti életben, a nyolcvanas évek első felének társadalmi válsága idején már a hordószónokok, a populáris

---

109 „... nálunk Magyarországon közjogi táborok [állnak] egymással szemben, ahelyett hogy, amint a természet megkívánná, a világnézet szerint tagozódnék két táborra a politikai Magyarország." (Klebovszky-Mayer Lajos: „A konzervativizmus", *A Cél,* 1913. október 20.)

demagógia politikáját tanulja, és az utca megnyerésére politizál,[110] a kilencvenes évek végére pedig már nem jelentéktelen eredményeket könyvelhet el jól szervezett konzervatív tömegmozgalom kiépítésében.

Az új típusú konzervativizmus ideológiai alapattitűdjében gyökeresen új vonás volt, hogy a liberalizmussal szembefordulva magát nem valamiféle „régi szép idők" védelmezőjének tekintette, hanem a liberalizmusnál korszerűbb, haladottabb eszmeáramlat képviselőjének.[111] A váltást a régi típusú konzervatív patriarchalizmus szemléletmódjáról emez újabb ideológiai alapállásra jól szemlélhetjük a már idézett 1896-os anonim röpiratban, amely már messzemenően az új típusú konzervatív politika módszereit hirdeti, ugyanakkor azonban ilyen kitételek olvashatók benne:

> … az úgynevezett papi városok a conservativ gondolat biztos menedékei. A keresztényies jámbor élet, a rendnek és felsőbbségnek tisztelete, *bizonyos becsületes elmaradottság a világ romlottságától* [kiemelés – *Sz. M.*]: ez jellemzi e városok népét.[112]

Ezzel szemben a másik többször idézett, egy évvel korábbi újkonzervatív röpirat már igyekszik elhatárolni a konzervativizmust a maradi reakciótól:

> A konzervativizmus minden időkben és mindenütt a mérsékletet, a jogfolytonosságot s az ezen alapuló szerves és logikai fejlődést foglalta magában. Sokszor és sok helyütt a maradiság politikája lett. A nyíltan vallott konzervatív politika majd mindenütt igazságos, liberális és okos politika. Sokszor és sok helyütt feudalizmus vegyült beléje, vagy az ultramontanizmus. … A konzervativizmus a jövő század jelszava.[113]

Az új koreszme, mely haladottabb a liberalizmusnál, a szociális eszme. Ezt állítja szembe az újkonzervatív irány a szabad verseny önzésével, ennek jegyében kel a konkurenciaharcban „gyengék" védelmére.[114] Mindennek alapján a konzervatív tábor legmesszebb néző képviselői már egyenesen valamiféle „igazi szocializmusnak" minősítik ideológiájukat, mint ahogy polgári radikális ellenfeleik oldalán is hallatszanak olyan hangok, melyek „szociálkonzervativizmusról" beszélnek.[115] Egyes szerzők ezen az alapon elismerik a szocialista

---

110 „Az arisztokrácia ezen [ti. labanc – *Sz. M.*] része most először gyönyörködhetik azon ritka élvezetben, hogy bizonyos népszerűséghez jutott Magyarországon. Hogy a Kerepesi úti, valamint a zalai és somogyi fosztogató sans culotte-ok fölbujtogatói beléjük helyezik reményük horgonyát. Hogy szavazatukkal megéljenzi a radikális, ultramontán, republikánus, konzervatív, antiszemita, liberális, monarchista, loyális (s nem tudom, még miféle) színezetű szélsőbal." (*A polgárháború felé. Aristokrácia, ecclesia militans és demagógia a demokrácia ellen.* Írta: Cajus Gracchus, Budapest, 1885, 29. oldal.)

111 A tradicionális viszonyok romantizáló dicsőítése a kapitalista szabad verseny embertelenségével szemben nem állott ellentétben ezzel a korszerűségre törekvéssel. Az újkonzervatív ideológia érvelésében sem volt restauratív. A középkor idealizált kötött gazdálkodási intézményeit nem egykori formájukban akarták visszaállítani, hanem funkciójukban hasonló, korszerű intézményekkel kívánták „pótolni".

112 *A liberális párt bukása.* Írta: Egy Conservativ, i. m., 11. oldal.

113 Csathó: *Nemzeti konzervatív párt*, i. m., 7–8. oldal.

114 „… a 80-as évek elején a konzervativizmus egész Európában változáson ment át. A liberalizmus tanaival szemben az egyes néposztályok szükséglete iránt a társadalmi reformokat hangoztatta." (Kéményfy: *A modern keresztény politika érvényesülésének akadályai*, i. m., 63. oldal.)

115 „A gépipar romboló hatása, mely ezer meg ezer önálló lét megszűnésében s munkásnyomorban nyilvánult meg, egy új szocialista irányt: a szociálkonzervatív irányt teremtette meg. Ez irány a régi kézműipar visszaállításáért s nagy parasztosztály létesítéséért küzdött. Élén állottak: Sismondi, Le Play, Thomas Carlyle, John Ruskin stb." (Fodor Lajos: *A társadalmi kérdés lényege*, Budapest, 1912, 45. oldal.)

munkásmozgalom viszonylagos létjogosultságát is, mint az ipari munkásság érdekképviseletét, amennyiben nem tör politikai hatalomra, a társadalom „általános felforgatására". Mások viszont a marxi szocializmust azon az alapon utasítják el, hogy – állításuk szerint – ugyanúgy az anyagi érdekből indul ki, mint ellenfele, a burzsoázia, ennyiben vele azonos eszmei talajon áll, voltaképp a proletárok „liberalizmusa", mellyel szemben a konzervatív reformszellem képviseli a valódi szociális szellemet, a keresztény kultúrában gyökerező emberi segítőkészség szellemét. Ez utóbbi fölfogás már kiformálja azt a manipulatív technikát, amely közös nevezőre hozza, azonos politikai fronttá nyilvánítja a liberális burzsoáziát s a vele szemben álló szocialista munkásmozgalmat, s így egyszerre igyekszik ellenük harcolni.

Már az agrárizmus jellemzésénél utaltunk az „újkonzervatív internacionalizmus" jelenségére, arra, hogy ez az irányzat nem egyszerűen magyar politikai áramlatnak tekintette magát, hanem egy hatalmas világmozgalom részének. Ez a vélekedés nem volt megalapozatlan. A kilencvenes években az egész kapitalista világban megjelenik a polgári társadalom, ill. a liberalizmus konzervatív indíttatású bírálata. Ez a polgári talajon keletkezett kapitalizmuskritika a filozófia, a társadalomtan s nem utolsósorban a művészeti áramlatok legkorszerűbb irányzataiban bukkan föl. Érthetően vallják tehát e mozgalmak résztvevői, s hiszik nem kis számban a külső megfigyelők is, hogy az újkonzervatív kapitalizmuskritika nem a sötét múlt árnyéka, hanem a felsejlő jövő előszele. A szellemi élet magasabb szféráiban minden jelentős országban föllelhetők az új típusú konzervativizmussal rokonnak tekinthető jelenségek. Németországban az úgynevezett katedraszocializmus Rodbertustól Schmollerig és Adolf Wagnerig nyúló konzervatív ága, Angliában a preraffaelitáknak nevezett romantikus antikapitalista kultúrmozgalom (John Ruskin, William Morris), Franciaországban pedig nem kisebb jelentőségű szellemi fenomén, mint a *décadence* néven összefoglalt művészeti, költészeti törekvések spiritualizmusa. Akadt magyarországi liberális művészetkritikus, aki ez utóbbiban direkt politikai tendenciát érzett.[116]

Az új típusú konzervativizmus általános vonásai összegzésének végére érve kíséreljük meg most már meghatározni ennek az irányzatnak a helyét a korabeli magyar politikai élet tendenciái között. Elöljáróban már mondottuk: az ipari, pénz- és kereskedelmi tőkés rétegek rohamos előretörése a gazdasági és társadalmi életben a kilencvenes évek politikai életében fordítottan tükröződött. A politikai életben nem a polgárság nyert gazdasági és társadalmi helyzetével arányos befolyást, hanem a nagybirtokos rétegek részéről indult politikai offenzíva pozícióik erősítésére. Az arisztokrácia és a dzsentri földbirtokosság, amely úgy látta, a fejlődés, az idő ellene dolgozik, már azokat a pozíciókat is sokallotta, melyeket a polgárság Tisza Kálmán kormányzása idején a politikai vezetésben, magának a Szabadelvű Pártnak az irányításában megszerzett. A nyolcvanas évek fejlődése megszüntette a nagybirtokos rétegek kizárólagos társadalmi és politikai hegemóniáját, s melléjük elkerülhetetlenül fölzárkózott a tőkésosztály mint az uralomban részes tényező. Az arisztokrácia és a birtokos középnemesség osztályszövetségéből álló uralmi koalíció Tisza Kálmán kormányzásának végére nagybirtokos-burzsoá osztályszövetséggé alakult át. A kilencvenes évek politikai harcai ennek az osztályszövetségnek a belső erőviszonyait szándékoztak átalakítani. Az egyházjogi törvények által provokált földbirtokos rétegek offenzívája egyértelművé akarta tenni hegemóniájukat e szövetségben. Ennek az egész nagybirtokosságot átfogó of-

116 „Ez a zavaros forma, melyben a modern szimbolizmussal találkozunk, misztikus, mégpedig nagyrészt szociális okokból. Neveltetésüknél fogva (ez ifjak nagy része katolikus intézetbe járt), főképp pedig politikai és hasznossági okokból, de némelyeknél őszinte, igaz érzésből e vak, misztikus hit karjai közt találjuk őket." (Lázár Béla: *A tegnap, a ma és a holnap*, Budapest, 1896, 43. oldal.)

…nzívának volt politikai avantgárdja az új típusú konzervatív irányzat. Az avantgárd stratégiai célja nem volt egészen azonos a fent vázolt céllal, melyet a nagybirtokosság politikai erőinek zöme el szándékozott érni. Az új típusú konzervatív tábor nem csupán a pozíciók újraelosztását akarta elérni az osztályszövetségen belül, ez legföljebb kiinduló taktikai cél volt számára. Magának az osztályszövetségnek a fölbontását kívánta, a nagybirtokos rétegek frontális szembefordulását a burzsoáziával, s az érdek-képviseleti tömegmozgalomra támaszkodva olyan kötött gazdasági szisztéma kiépítését, amely intézményesen biztosítja a nagybirtok ellenőrzését az ipari és banktőke fölött, s egyben politikai kontroll alá helyezi a kizsákmányolt osztályokat is. Ez a magyarországi polgári fejlődés sajátos konzervatív alternatíváját jelentette a bank- és ipari burzsoázia gazdasági hegemóniája alatt végbemenő liberális polgárosodási alternatívával szemben. A nagybirtokos arisztokrácia és a földbirtokos dzsentri réteg zöme ezt a stratégiai célt nem vette át. A többség megmaradt az osztályszövetség fenntartásának álláspontján. Az új típusú konzervativizmus érveket és ideológiai keretet adott számukra is az osztályszövetségen belüli pozíciószerzésért folyó harchoz. Ennyiben a századfordulón az újkonzervatív irányzat részleges vonatkozásokban az egész földbirtokosság érdekeit képviseli a politikai harcban. Ez az ellentmondásos helyzet tükröződik a közjogi problémához való, elemzett ellentmondásos viszonyban is. A dzsentri réteg felé irányuló demagóg agitáción túl a közjogi ellenzéki álláspont lényegében a nagybirtokos front azon szárnyának – a túlnyomó többségnek – álláspontját tükrözte, amely a burzsoáziával kötött osztályszövetséget átrendezni, de nem fölbontani akarta. Ezzel szemben a közjogi problematika antiliberális bírálói, akik a politikai életet a konzervatív–liberális ellentétpár alapján kívánták átcsoportosítani, a burzsoáziával fennálló osztályszövetség teljes fölbontására törekedtek.

A RÉGI TÍPUSÚ KONZERVATIVIZMUS ÁTALAKULÁSA A SZÁZADFORDULÓN

Mint láttuk tehát, a történelmi nagybirtokos osztályok legkombattánsabb részének a pénz-, ipari és kereskedelmi tőke fölötti teljes hegemóniára törekvése az újkonzervatív ideológiát termelte ki. Az események a nemesi eredetű földbirtokos osztályok azon rétegeinél is a konzervatív ideológia befolyását növelték, amelyek erősített pozíciókkal hajlandóak voltak a polgári eredetű tőkésosztályokkal való osztályszövetségre. Az e körben ható konzervatív eszmék az újkonzervatív áramlattal szemben statikus-defenzív tendenciájúak voltak, elsősorban az adott helyzet politikai rögzítéséhez kerestek ideológiai támaszt és igazolást. Az új körülmények között a konzervatív törekvés tradicionalista irányzata is új eszmei „fegyverzetet" igényelt, érvelési rendszere megújítását. A századforduló átalakulásai nem csupán az újkonzervativizmus színre lépését jelentették, hanem a konzervativizmus minden áramlatának átalakulását s egyben erősödését. A régi típusú konzervativizmus terrénumán is egy sor új teoréma jelentkezett.

A KÖZJOGI HISTORIZÁLÁS ÚJ VONÁSAI

A régi típusú konzervatív politikai gondolkodás terén a válság a historizáló ideológia előrenyomulásában mutatkozott meg. A fő tételeit összefoglaló reprezentatív jogtudományi művek a következők: Nagy Ernő: *Magyarország közjoga*, 1887; Hajnik Imre: *Egyetemes európai jogtörténet*, 1899; Timon Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 1903; Ferdinandy Geyza: *Magyarország közjoga*, 1902. A szaktudomány mögé most már fölsorakozik a publicisztika önálló, külön a közjogi historizáló koncepció propagálásának szentelt művekkel. Itt is a konzervatív publicisztika jár élen. Beöthy Ákos: *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei*, 1–3. kötet

(1900–1906) és Andrássy Gyula: *A magyar állam fönnmaradásának és alkotmányos szabadságának okai*, 1–3. kötet (1901–1911). Hatalmas erőfeszítéseket tesznek az angol és magyar középkori jogfejlődés, a *Magna Charta* és az Aranybulla párhuzamosságainak bizonyítására. A sajátosan dzsentri koncepció ázsiójának ez az emelkedése elsősorban természetesen a közjogi harc kiéleződésével függ össze, de tükröződik benne a dzsentri réteg bizonyos önállósulási tendenciája is szellemi téren, emancipálódása az arisztokrácia eddig érvényesülő ideológiai hegemóniája alól. Előrenyomulását az is segíti, hogy a nemzetiségek törekvéseivel, sőt a kiéleződött osztályharccal szemben is az uralkodó osztályok összessége hatékonyabb eszmei fegyvert remél benne a liberalizmusnál. A dzsentri öntudatra ébredését serkenti válságos helyzete s az, hogy képes kihasználni az arisztokrácia és a számottevő polgárság versengését az ő megnyeréséért. Ezzel ugyanis ezekben az években sikerül a nemzeti közfigyelem középpontjába állítania, egyetemes nemzeti sorscsapássá avatnia gazdasági hanyatlását, birtokainak elvesztését.

A MAGYAR BIRODALOM ÚJ KONCEPCIÓJA

A kilencvenes években jelenik meg szoros összefüggésben a historizáló ideológiával, bizonyos fokig annak származékaként a magyar birodalom gondolatának újrafogalmazása. Ez elsősorban a nemzetiségi mozgalmak erősödésére való reakció. Új érveket szolgáltat a magyar hegemónia igazolására. Másodsorban kifejezi az erősödő ipari tőke törekvését a balkáni országok felé irányuló kivitel fokozására s ennek előmozdítása érdekében a Monarchia aktívabb balkáni politikájának szorgalmazására. Ez utóbbi, összefonódva a függetlenségi törekvések erősödésével, kitermeli a magyarság összmonarchiai hegemóniájának igényét s az ezt igazoló koncepciókat. E két program: a balkáni expanzió és az összmonarchiai magyar hegemónia terve szerepelt általában magyar imperializmus néven a köztudatban. A gondolati nyersanyagot a koncepció kialakulásához részben Kemény Zsigmond bizonyos, újra fölfedezett tételei, részben a historizáló-közjogi gondolkodás egyes elemei szolgáltatják. A magyar imperializmus-ideológia gondolatmenetét főbb vonásaiban a következőképpen foglalhatjuk össze. *Első tétel:* A Monarchiának mint Duna-medencei nagyhatalomnak döntő szerepe van az európai egyensúly fenntartásában. Léte külpolitikai szükségszerűség. Feladata, hogy a német és szláv népeket elválassza egymástól, a háborús összetűzésektől óvja meg a világot, ugyanakkor híd legyen, amely a nyugati civilizáltséget kelet felé közvetíti. (Kemény) *Második tétel:* A Monarchia népei közül csak a magyarnak van történelmi alkotmánya, amely az államalkotó képességet, az állami keretet összetartó erőt rendkívüli mértékben kifejlesztette a magyarságban. A magyar történelmi alkotmány megteremtette a magyar politikai nemzetet, kialakított egy sajátos államformát, amely lehetővé teszi, hogy a nem magyar népek is részei legyenek a magyar politikai államtestnek. A magyar aviticitas, a magánjogi jellegű hűbériség hiánya olyan mértékben fejlesztette ki a politikai nemzet tagjaiban a politikai képességeket, a közügyeknek a magánérdek fölé helyezését biztosító közszellemet, hogy mindezek alapján a Monarchia vezetője csak a magyarság lehet. *Konklúzió:* a Monarchia székhelyét át kell helyezni Bécsből Budapestre. Szükségessé teszi ezt az a körülmény is, hogy a Monarchia Németországból kiszorulva csak a Balkán felé terjesztheti ki politikai befolyását, s ezért elkerülhetetlen, hogy központja is a keleti részbe helyeződjék át az eltolódott súlypontnak megfelelően. Ennek alátámasztására állandóan idézik Savoyai Jenő, Gentz és Bismarck hasonló tárgyú me…

---

117 Hantos Elemér: *The Magna Charta of the English and of the Hungarian Constitution*, Budapest, 1904. E… gondolatot fejti ki Andrássy 1900-as akadémiai székfoglalója.